

प्रथम वर्ष वाणिज्य

पायाभूत अभ्यासक्रम - १

सत्र - १

विषय कोड : UBCOMFSI.6.1

(PRESCRIBED SYLLABUS FOR INTERNAL EXAMS)

प्राध्यापक सुहास पेडणेकर

कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक रविद्र द. कुलकर्णी

प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवार

संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक	:	प्रा. अनिल बनकर सहयोगी प्राध्यापक इतिहास आणि प्रमुख कला शाखा, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
पुर्नसंपादन	:	डॉ. सुनीलदत्त सोपान गवरे सहाय्यक प्राध्यापक, तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख, शां. घो. कला व विज्ञान आणि गो. प. वाणिज्य महाविद्यालय, शिवळे.
लेखक	:	डॉ. सुनील सोपान गवरे तत्त्वज्ञान विभाग, शिवळे महाविद्यालय, मुरबाड, जि. ठाणे - ४२१४०९
	:	प्रा. कृष्णा गायकवाड विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग, एम.व्ही. एल. यू. महाविद्यालय, अंधेरी, मुंबई - ४०० ०६९.
	:	प्रा. बाबासाहेब कांबळे सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, माजीवडे, ठाणे (प) - ४०० ६०९
	:	प्रा. संतोष गायकवाड एस. बी. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, शहापूर, जि. ठाणे - ४०० ६०९
	:	प्रा. नारायण गडदे सहाय्यक प्राध्यापक, तत्त्वज्ञान विभाग, बिर्ला महाविद्यालय, कल्याण, जि. ठाणे.

जानेवारी २०२१, मुद्रण - १

प्रकाशक : संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी : अश्विनी आर्टस्,
विलेपार्ले (पूर्व), मुंबई - ४०० ०९९.

मुद्रण :

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
सत्र - १		
१)	भारतीय समाजाचे आकलन	१
२)	लिंग भिन्नता व स्त्रियांवरील अत्याचार	१७
३)	अपंगत्व	४२
४)	जातीवाद जमातवाद आणि आंतर जातीय संघर्ष	५६
५)	प्रदेशवाद, भाषिक भिन्नता आणि संघर्ष	६८

घटक - १

भारतीय समाजाचे आकलन

पाठाची रचना :

- १.० पाठाची उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ धर्मानुसार लोकसंख्या विभागणी
- १.३ लिंगभेदावर आधारित विषमता
- १.४ भारताची भाषिक विविधता
- १.५ भारताची प्रादेशिक भिन्नता, ग्रामीण, शहरी व आदिवासी समाजाची गुण वैशिष्ट्ये
- १.६ सारांश
- १.७ विद्यापीठस्तरीय प्रश्न

१.० पाठाची उद्दिष्टे

- भारताची धर्मानुसार लोकसंख्या विभागणी समजावून घेणे.
- भारताची लिंगभेदावर आधारित विषमता समजावून घेणे.
- भारतातील भाषिक विविधता ही संकल्पना समजावून घेणे.
- भारताची प्रादेशिक भिन्नता समजावून घेणे.
- ग्रामीण, शहरी व आदिवासी समाजाची गुण वैशिष्ट्ये समजावून घेणे.
- भारतातील विविधतेतील विषमता ही संकल्पना समजावून घेणे.

१.१ प्रास्ताविक

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. आकाराच्या दृष्टीने विचार केल्यास भारत हा जगातील सातवा देश आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत जगामध्ये चीन खालोखाल भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या सोळा टक्के लोकसंख्या भारतात आहे. जगाच्या वाटणीला आलेल्या भूभागापैकी फक्त २.४ टक्के भूभाग भारताच्या वाट्याला आला आहे. त्यामुळे भारतात लोकसंख्येची घनताही जास्त आहे. येथे भिन्न धर्म, पंथ, जाती, उपजाती, भाषा, देव-देवता, उपासना पद्धती, चालीरीती आहेत. येथे सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक विविधता आहे. येथे ग्रामीण, आदिवासी आणि नगरांमध्ये राहाणाऱ्या नागरिकांचीही विविधता आहे.

भारत हा भाषा, धर्म, प्रादेशिकता, जाती, वंश इ. अनेक दृष्टीने विविधता असणारा देश आहे. भारताच्या प्रत्येक राज्याची भाषा वेगळी आहे. प्रत्येक भाषेच्या अनेक बोलीभाषा अस्तित्वात आहेत. जगातील सर्व मोठ्या धर्मांचे अनुयायी थोड्याफार प्रमाणात भारतात आढळून येतात. भारतात प्रत्येक प्रदेशातील, धर्मातील, जातीतील चालीरीती, रूढी, परंपरा व संस्कृती वेगवेगळी आहे. भारतासारख्या खंडप्राय देशात भौगोलिक विविधता प्रकर्षाने आढळून येते. प्रचंड मोठ्या क्षेत्रफळामुळे भारतात प्राकृतिक विविधता ही फार मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. या विभिन्न वैशिष्ट्यांचा भारतीय जीवन पद्धतीवर प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

१.२ धर्मानुसार लोकसंख्या विभागणी

भारत हा धर्मनिरपेक्ष देश आहे. राष्ट्र म्हणून भारतीय राज्यघटना कुठल्याही धर्माचा पुरस्कार करीत नाही. त्याचबरोबर एखाद्या धर्माला विरोधही करीत नाही. भारत हा बहुधार्मिक देश आहे. अनेक धर्मांचे लोक त्यांच्या वैशिष्ट्यांसह येथे राहतात. भारतात हिन्दू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, शिख, बौद्ध, जैन व इतर अनेक धर्मांचे लोक राहतात.

भारतात सर्वात जास्त हिन्दू धर्माचे लोक राहतात. त्यानंतर इस्लाम, ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध, जैन व इतर धर्मांचे लोक राहतात. हिन्दू धर्म हा येथील अतिप्राचीन धर्म आहे. या धर्मांमध्ये चार पुरुषार्थ, चार आश्रम, चार वर्ण, चार योग इ. शी निगडीत तत्त्वज्ञान आहे. हिन्दू धर्मानंतर लोकसंख्येने मोठा असलेला धर्म म्हणजे इस्लाम होय. परमेश्वर एकच आहे. त्याच्या आज्ञा पोहोचविणाऱ्याच्या सांगण्याप्रमाणे लोकांनी वागले पाहिजे हा उपदेश इस्लाम धर्मात प्रमाण मानला जातो. अल्लाहला शरण जाणे, मानव प्राण्यावर प्रेम करणे, अहिंसा धर्माने वागणे इ. इस्लाम धर्म शिकवतो.

ख्रिस्ती धर्मात व्यक्तीगत तसेच सामुहिक अशी दोन प्रकारे उपासना केली जाते. त्यांच्यामध्ये रोमन कॅथॉलिक पंथ, प्रॉटेस्टंट पंथ आणि ईस्टर्न ऑर्थोडॉक्स हे तीन पंथ आढळतात. त्यांच्या धार्मिक श्रद्धा आणि विधी यात फरक आहे.

भारतामध्ये वैदिक काळापासून बौद्ध धर्माचे अस्तित्त्व असल्याचे दिसून येते. बौद्ध तत्त्वज्ञान हा धर्म नसून ती एक वैयक्तिक, सामाजिक आचरण पद्धती आहे. प्रत्येकाने व्यवहारात पाळायची पाच तत्त्वे म्हणजेच पंचशील“ ही प्रत्येक अनुयायाने पाळण्याची एक संहिता आहे. बौद्ध धर्मांमध्ये हीनयान व महायान हे दोन पंथ आहेत.

भारतामध्ये शीख धर्माचे अनुयायी असून हा धर्म मुख्यतः हिन्दू धर्म व इस्लाम धर्मातील निवडक तत्वांचे एकत्रीकरण करून बनलेला आहे. १५ व्या शतकात गुरुनानक यांनी या धर्माची स्थापना केली. शीखांमध्ये पाच “क“ कारांना म्हणजेच केस, कंगवा, कृपाण, कडे आणि कच्छया यांना महत्त्व आहे.

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतीय लोकसंख्येत विविध धर्माच्या लोकांचे प्रमाण (प्रतिशत) पुढील प्रमाणे आहे.

धर्म	प्रतिशत दशलक्ष	लोकसंख्येमध्ये
हिन्दू	८०.५	८२७.६
इस्लाम	१३.४	१३८.२
ख्रिश्चन	२.३	२४.१
शीख	१.९	१९.२
बौद्ध	०.८	८.००
जैन	०.४	४.२
इतर	०.७	६.७
एकूण	१००.००	१०२८

भारतात सर्वात जास्त लोकसंख्या हिन्दूंची असली तरीही इतर धर्माच्या लोकांनाही भारतीय घटनेने समान दर्जा दिला आहे. भारताच्या घटनेत धर्म निरपेक्ष किंवा निधर्मी हा शब्द आहे.

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न - भारतीय समाजाचे लोकसंख्येच्या आधारे बहुधार्मिक स्वरूप स्पष्ट करा.

भारतात सर्वात जास्त लोकसंख्या हिन्दूंची असली तरीही इतर धर्माच्या लोकांनाही भारतीय घटनेने समान दर्जा दिला आहे. भारताच्या घटनेत धर्म निरपेक्ष किंवा निधर्मी हा शब्द आहे.

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न - भारतीय समाजाचे लोकसंख्येच्या आधारे बहुधार्मिक स्वरूप स्पष्ट करा.

१.३ लिंगभेदावर आधारित विषमता

लिंगभेदावर आधारित विषमता संपूर्ण जगभर अस्तित्वात आहे. दक्षिण आशियाई देशातील आणि देशांतर्गत लिंगभेदावर आधारित विषमतेच्या एका अलिकडच्या अभ्यासावरून असे दिसून आले आहे की, भारतामध्ये लिंगभेदावर आधारित विषमतेत फार विविधता दिसून आली आहे.

१.३.१ लिंगभेदावर आधारित विषमतेचे स्वरूप :

१) **स्त्रियांचा मृत्युदर** : जगातील काही देशांमध्ये स्त्रियांचा मृत्युदर पुरुषांपेक्षा अधिक असल्याचे दिसून येते. ज्या ठिकाणी लिंगभेदावर आधारित विषमता आहे. अशा देशांमध्ये स्त्रियांचा मृत्युदर पुरुषांपेक्षा अधिक आहे. ज्या ठिकाणी ही विषमता नाही आणि आरोग्य दक्षता आणि आहार याबाबतीत भेद केला जात नाही त्या देशात मृत्युदरात विषमता नाही.

२) **जन्माच्या बाबतीत विषमता** : पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत मुलीच्या जन्मापेक्षा मुलाच्या जन्माला प्राधान्य दिले जाते. पूर्वीच्या काळी ही बाब माता-पित्याच्या इच्छेपुरती मर्यादित होती. पण आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेमुळे गर्भाचे लिंगनिदान करणे शक्य झाले आहे. त्यामुळे स्त्रीभूणहत्या काही देशांत सामान्य बाब झाली आहे.

३) **प्राथमिक सोयींबाबत विषमता** : लोकशाही देशांमध्येही लिंगभेदावर आधारित विषमता फार मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. अफगाणिस्तानसारख्या देशांमध्ये मुलींना शाळेत जाण्यासाठी प्रतिबंध केला जातो. भारतामध्ये मुलांच्या तुलनेत मुलींच्या शिक्षणाला कमी महत्त्व दिले जाते. इतर प्राथमिक सोई सुविधांच्या बाबतीतही फार मोठी विषमता असल्याचे दिसून येते.

४) **संधीच्या बाबतीत विषमता** : प्राथमिक शिक्षणाच्या पातळीवर जरी विषमता दिसत नसली तरी उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत ही विषमता मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. फारच थोड्या मुलींना उच्च शिक्षणाची संधी मिळते.

५) **व्यावसायिक विषमता** : रोजगाराच्या संधी आणि बढती यामध्येही पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना डावलले जाते, भारतामध्ये अशा प्रकारची विषमता मोठ्या प्रमाणावर असल्याचे दिसून येते.

६) **मालकी हक्का बाबत विषमता** : भारतात पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीमुळे स्त्रियांना संपत्तीच्या मालकी हक्कापासून वंचित ठेवले जाते. घर, जमीन इ. मालमत्तेच्या बाबतीत स्त्रियांना अत्यंत विषम अधिकार असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे त्यांना व्यावसायिक, आर्थिक आणि समाजिक उपक्रमांमध्ये प्रवेश मिळविणे व प्रगती करणे कठीण होते.

७) **कौटुंबिक पातळीवरील विषमता** : कौटुंबिक पातळीवरही स्त्रियांच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणावर विषमता असल्याचे दिसून येते. कौटुंबिक पातळीवर ग्रामीण भागात फार मोठ्या प्रमाणात स्त्री-पुरुष विषमता दिसून येते. स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने बाहेर काम करित असल्या तरी त्यांना घरकाम आणि मुलांचे संगोपन यांचा अतिरिक्त भार सहन करावा लागतो.

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न - लिंगभेदावर आधारित विषमतेचे स्वरूप स्पष्ट करा.

१.४ भारताची भाषिक विविधता

भारत हा बहुभाषिक देश आहे. भारतीय राज्य घटनेचे २२ मुख्य भाषा मान्य केलेल्या आहेत. मात्र भारतात प्रत्यक्षात १६५२ भाषा व पोटभाषा अस्तित्वात आहेत. भारतीय राज्यघटनेने ज्या २२ भाषांना अधिकृत भाषांचा दर्जा दिलेला आहे. त्या भाषा पुढीलप्रमाणे आहेत - (भारतीय संविधान परिशिष्ट-८)

१) असामी	१२) मळ्यालम
२) बंगाली	१३) कन्नड
३) हिन्दी	१४) बोडो
४) उर्दू	१५) डोग्रा
५) मराठी	१६) कोंकणी
६) गुजराथी	१७) मणिपुरी
७) पंजाबी	१८) ओरिया
८) संस्कृत	१९) संथाली
९) काश्मिरी	२०) नेपाळी
१०) तेलुगू	२१) सिंधी
११) तामिळ	२२) मैथिली

भारतीय राज्यघटनेने प्रत्येक राज्याला त्यांच्या बोली भाषेस कार्यालयीन भाषा म्हणून मान्यता दिली आहेच. भारतामध्ये काही राज्यांची निर्मितीच मुळात भाषेच्या आधारे झाली. स्वातंत्र्यानंतर काही राज्यांची निर्मिती भाषिक तत्वावरच झाली. उदा. पंजाबची विभागणी पंजाब आणि हरियाणा अशी झाली तर संयुक्त महाराष्ट्राची विभागणी भाषेच्या आधारवर महाराष्ट्र आणि गुजराथ अशी झाली.

भारतामध्ये सर्वात जास्त प्रमाणात हिंदी भाषा बोलली जाते. लोकसंख्येनुसार भाषांची क्रमवारी पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१ हिन्दी ४०%	७ गुजराथी ४.८०%
२ बंगाली ८.२%	८ कन्नड ३.८०%
३ तेलुगु ७.८०%	९ मल्याळम ३.६०%
४ मराठी ७.४०%	१० उडिया ३.३०%
५ तामिळ ६.३०%	११ पंजाबी २.८०%
६ उर्दू ५.१%	१२ असामी १.६०%

इतर भाषा बोलणारांचे प्रमाण १%पेक्षाही कमी आहे.

प्रशासकीय कारभारात सुव्यवस्था यावी यासाठी १९५६ मध्ये राज्य पुनःर्रचनाआयोगाच्या शिफारशीनुसार भाषावार राज्यांची निर्मिती करण्यात आली. परंतु त्यामुळे स्वतःच्याभाषेच्या फाजील अभिमानाची निर्मिती झाली व त्यातून अनेक वाद निर्माण झाले. उदा. महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमा प्रश्न. राष्ट्रभाषा म्हणून उत्तरेकडील राज्यांनी हिंदीचा आग्रह धरला तरदक्षिणेकडील राज्यांनी त्याला मोठ्या प्रमाणावर विरोध केला. यातून फार मोठ्या प्रमाणावरभाषिक दंगे झाले. वास्तविक सर्वच भारतीय भाषा हा भारतीय संस्कृतीचा अनमोल ठेवा आहे.आणि तो आपण जपला पाहिजे.

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न - भारतीय समाजाचे बहुभाषिक स्वरूप स्पष्ट करा.

१.५ भारताची प्रादेशिक भिन्नता, ग्रामीण, शहरी व आदिवासी समाजाची गुणवैशिष्ट्ये

भारत हा भौगोलिक विविधतेने समृद्ध असणारा खंडप्राय देश आहे. भारताच्या उत्तरेलाहिमालय, दक्षिणेला हिन्दी महासागर, पूर्वेला बंगालचा उपसागर आणि पश्चिमेला अरबी समुद्रआहे. भारतातील नद्या, उत्तरेला हिमालयातून, मध्य भारतात विंध्य पर्वतातून, सातपुडा तसेचसह्याद्री पर्वतातून उगम पावलेल्या आहेत. त्यापैकी गंगा, यमुना, ब्रम्हपुत्रा, नर्मदा, गोदावरी,कावेरी, कृष्णा महानदी या प्रमुख नद्या आहेत. काश्मीर ते कन्याकुमारी आणि कच्छ ते आसामअशा विशाल भूप्रदेशात भू-प्रकृती, हवामान, पर्जन्यमान यामध्ये विविधता आढळते.

उत्तरेलाहिमालय पर्वत रांगा, मधला प्रदेश गंगा, यमुना, ब्रह्मपुत्रा सतलज या नद्यांनी सखल बनलेला.दक्षिणेला पठारांचा तसेच पूर्वेला व पश्चिमेला समुद्र किनारपट्ट्याचा असे भारताचे प्रमुख चारप्राकृतिक विभाग आहेत. भौतिक पर्यावरणातील विविधतेमुळे भारतीय जीवनात देखील मोठीविविधता दिसून येते.

भारतीय संघराज्यात २८ राज्ये आणि ७ केंद्र शासित प्रदेश आहेत. भारतात ६ लाखखेडी आहेत. भारतामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात भौगोलिक आणि हवामानविषयक, विविधतादिसून येते या विविधतेमुळे वनस्पती, प्राणी, दुर्मिळ औषधी वनस्पती, पक्षीजीवन यामध्ये फारमोठ्या प्रमाणात विविधता आढळते. भारतातील काही विभाग आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध आणि काहीआर्थिकदृष्ट्या अविकसीत आहेत. काही राज्यांमध्ये संरचनात्मक सोयी अत्यंत चांगल्या आहेततर काही राज्यात त्या अत्यंत कमकुवत आहेत. प्रादेशिक विविधता आणि त्यानुसार असणारीविषमता भारतामध्ये नवीन नाही. अनेक विकसनशील देशात प्रादेशिक विषमता फार मोठ्याप्रमाणात दिसून येते. भारतातील प्रादेशिक विषमता गेल्या १० वर्षात फारशी कमी झालेली नाही.

१.५.१ ग्रामीण समाज :

भारतीय समाजाची ग्रामीण समाज, शहरी समाज आणि आदिवासी समाज अशी तीनमागात विभागणी करण्यात येते. औद्योगिकरण आणि नागरीकरण सोडून लोकसंख्येचा मोठा भागग्रामीण भागात राहतो. २००१ च्या जनगणनेनुसार भारताच्या १०२.८६ कोटी लोकसंख्येपैकी७२.२१ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात तर २७.७९ टक्के लोकसंख्या शहरी भागात राहते.याचा अर्थ ७४ कोटी १६ लाख एवढी लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते.

ग्रामीण समाजाची व्याख्या :

१) **त्रि. ना. अत्रे** : खेडणे म्हणजे जमीन कसणे, जमीन कसणारा तो खेडूत आणि अशाखेडूतांची वस्ती म्हणजे खेडे किंवा गाव होय.

२) **पौराणिक व्याख्या** : ज्या वसाहतीच्या भोवती किर्सरार झाडी आहे, शेती योग्य जमीन आहेआणि ज्या वसाहतीमध्ये मातब्बर शेतकरी व पुष्कळ मजुर राहतात अशी वस्ती म्हणजे गाव होय.

३) **हॅरॉल्ड पिक** : ज्या वसाहतीमध्ये एका कुटुंबापेक्षा मोठा समुदाय जवळ-जवळ वास्तव्यकरतो. शेतीची मशागत करतो, पडित जमिनीत गुरे चारतो आणि शेजारच्या गावाच्या सीमेपर्यंतहक्क सांगतो असा समुदाय म्हणजे गाव होय.

४) **शासनाची व्याख्या** : शासनासमोर गाव म्हणजे महसुली गाव (शेतसारा वसुलीसाठीठरविलेले गाव) व प्रशासकीय घटक (राज्य कारभाराच्या सोयीसाठी ठरविलेले क्षेत्र) म्हणजे गावहोय. पूर्वीचे गाव, ग्रामपंचायत असल्यास ती चालू ठेवण्याचा, बंद करण्याचा किंवा फेरफारकरण्याचा शासनास अधिकार आहे.

१० हजारापेक्षा कमी लोकसंख्या असणारी कोणतीही वसाहत ग्रामीण भाग म्हणूनविचारात घेतली जाते.

ग्रामीण समाजाची वैशिष्ट्ये :

१) **शेती प्रधानता** : ग्रामीण समाजाचा मुख्य व्यवसाय शेती हा आहे. पूर्वीच्या काळी शेतीव्यवसायासाठी आवश्यक सेवा बलुतेदारांमार्फत पुरविल्या जात होत्या. त्याचा मोबदला शेतकरीबलुतेदारांना देत असत. ग्रामीण समाजातील जास्तीत जास्त लोकांचा व्यवसाय शेती असल्यामुळे ग्रामीण जीवनावर शेतीचा प्रभाव अधिक आहे. ग्रामीण समाजात ज्याच्या मालकीची जमीन अधिक असेल त्याचा ग्रामीण समाजात आणि राजकीय जीवनावर प्रभाव असतो.

२) **कुटुंबावर आधारित सामाजिक जीवन** : कुटुंब हा पहिला सामाजिक समूह आहे. कुटुंब हा ग्रामीण समाजाचा मुख्य आधार आहे. व्यक्तीच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक गरजांची पूर्तता कुटुंबातच होते. सदस्यांची ओळख कुटुंबानुसार होते. सदस्याची प्रतिष्ठा, सामाजिकसंबंधांचे स्वरूप कुटुंबाने ठरते. ग्रामीण समाजात व्यक्तीवादापेक्षा कौटुंबिकता अधिक महत्त्वाची असते. कुटुंबामुळे समाजाचे सातत्य आणि स्थैर्य टिकून राहते. समाजाच्या सर्व अवस्थांमध्ये आणि सर्व समाजात कुटुंबसंस्था अस्तित्वात होती. व्यक्तीचे समाजिकरण करण्याच्या प्रक्रियेत कुटुंब महत्त्वाची भूमिका पार पाडते.

३) **जातिप्रथेवर आधारित समाज रचना** : ग्रामीण समुदाय अनेक जातींमध्ये विभागलेला आहे. कायद्याने जाती व्यवस्था नष्ट करण्यात आली असली तरी ग्रामीण समाजातून जाती व्यवस्था पूर्णपणे नाहीशी झालेली नाही. ग्रामीण समाजात व्यक्तीचे पद, दर्जा, सामाजिक संबंधांचे स्वरूप जातीनुसार निश्चित होते. जात हा सामाजिक स्तरीकरणाचा बंद वर्ग आहे. जातीच्या सभासदाच्या वर्तनावर संबंधीत जातीकडून नियंत्रण ठेवले जाते. पूर्वी जातीनुसार परंपरागत व्यवसाय लोकांना करावा लागत असे. खेड्यातील वस्त्यांची रचना जातीनुसार झालेली दिसते. आज ही पद्धती बरीचशी शिथिल झालेली आहे.

४) **नैसर्गिक वातावरण** : ग्रामीण भागातील वातावरण नैसर्गिक असते. गावाच्या सभोवताली शेतजमीन, वृक्षवल्ली, जलाशय, नद्या आणि ओढे असतात. हवा आणि पाणी स्वच्छ असते. ग्रामीण लोकांचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवन सभोवतालच्या नैसर्गिक घटकांशी निगडित असते.

५) **लहान आकार** : नागरी समुदायाच्या तुलनेत ग्रामीण समुदायातील लोकसंख्या कमी असते. त्यामुळे गावाचा आकार लहान असतो. ग्रामीण समुदायातील व्यक्ती एकमेकांना ओळखणारे असतात. एकमेकांचे स्वभाव, एकमेकांची सुखदुःखे एकमेकांना माहित असतात.

६) **सण, समारंभ व धार्मिक उत्सव यांचा प्रभाव** : ग्रामीण समाजात सण, समारंभ आणि धार्मिक उत्सवांना महत्त्व असते. या निमित्ताने गावातील लोक एकत्र येतात. ग्रामीण ऋतुचक्राशी आणि शेतीव्यवसायाशी घनिष्ठ संबंध असतो. सणसमारंभामध्ये, निसर्गातील विविध तत्वांची पूजा केली जाते. उदा. अग्नीपूजा, सुर्यपूजा, नागपूजा, वटपौर्णिमा इ. नैसर्गिक प्रकोपाच्या निराकरणासाठी पूजापाठ, व्रतवैकल्य, अनुष्ठान, यज्ञयाग इ. विधी केले जातात. ग्रामदेवतेच्या कृपेमुळे गावाची भरभराट होते. गावाचे स्थैर्य टिकून राहते अशी ग्रामीण लोकांची श्रद्धा असते.

७) स्त्रियांची पराधीनता : पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीमध्ये आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण पुरुषांच्याहातांत झालेले असते. कौटुंबिक पातळीवर आणि ग्रामीण समाजामध्ये स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. ग्रामीण समाजात स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र चूल आणि मूल यापुरते मर्यादित मानले जाते. कुटुंबाच्या निर्णय प्रक्रियेमध्ये स्त्रियांना सामावून घेतले जात नाही. कष्टांच्या कामामध्ये मात्र स्त्रिया अग्रस्थानी असतात. आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय बाबतीत ग्रामीणसमाजव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना पुरुषांच्या आज्ञेतच रहावे लागते. स्त्रियांच्या दुय्यम दर्जांमुळे आजार, आरोग्य आणि राहणीमान या बाबतीत त्यांची मोठ्या प्रमाणात हेळसांड होते.

८) श्रमिक बाजारपेठ व तंत्रज्ञान : ग्रामीण समाजात श्रमाचे फारसे विशेषीकरण झालेले नाही. ग्रामीण समाजातील लोकांना केवळ शेतीसंबंधी तंत्रज्ञान अवगत असते. त्यामुळे श्रमाची उत्पादकता अतिशय कमी राहते. ग्रामीण समाजव्यवस्थेमध्ये उत्पादन, वितरण आणि विनिमय यासर्व प्रक्रियांचे स्वरूप अतिशय साधे आणि सरळ असते. बाजारपेठेचा विचार करता शेतीतून उत्पादित होणाऱ्या मालाच्या विक्रीसाठी आणि जीवनावश्यक वस्तूंच्या खरेदीसाठी मध्यवर्तीगावाच्या बाजारपेठेवर अवलंबून राहावे लागते.

९) निसर्गशक्तीचा प्रभाव : ग्रामीण समाजाचा निसर्गाशी दैनंदिन संबंध येतो. शेती आणि पशुपालन निसर्गावर अवलंबून असल्याने ग्रामीण लोकांवर निसर्गशक्तीचा प्रभाव अधिक असतो. बऱ्याचदा ग्रामीण समाजाला निसर्गापुढे हार पत्करावी लागते. त्यातूनच दैवी शक्तीचे अस्तित्व आणि श्रेष्ठत्व ग्रामीण समाज मान्य करतो. निसर्गापुढे माणसाचे अपूर्णत्व तो मान्य करतो. पारलौकिक व अतिमानवी शक्तीवर आधारित श्रद्धात्मक आचारविचारांना प्राधान्य दिले जाते. संघर्षाऐवजी निसर्गाला शरण जाणे हे लोक पसंत करतात.

१०) सामाजिक जीवनातील एकविधता : ग्रामीण समुदायातील सर्व लोकांचा व्यवसायजवळपास सारखा असतो. आचार-विचार आणि जीवनपद्धती सारखी असते. राहणीमान थोड्याफार फरकाने सारखे असते. अशा प्रकारे ग्रामीण सामाजिक जीवनात एक प्रकारची समानता दिसून येते.

११) प्राथमिक संबंधाची तीव्रता : ग्रामीण समाजातील लोकांचे संबंध घनिष्ट आणि अनौपचारिक स्वरूपाचे असतात. ग्रामीण सामाजिक संबंध साधे आणि प्रामाणिक असतात. एकमेकांच्या सुखदुःखमध्ये अनौपचारिकपणे ते सहभागी होत असतात. एकमेकांचे स्वभाव आणि खाजगी आयुष्य एकमेकांना माहित असते. परस्परांच्या दैनंदिन सान्निध्यामुळे हे संबंध घनिष्ट, प्रामाणिक आणि जिद्दाळ्याचे असतात.

१२) साधे व प्रामाणिक जीवन : ग्रामीण भागात बहुतांश निर्वाह शेतीवर अवलंबून असतो. शेतीत परंपरागत उत्पादनतंत्राचा अवलंब केला जातो. अज्ञान आणि अंधश्रद्धा यांचा ग्रामीणसमाजावर मोठा प्रभाव असतो. उत्पन्न कमी असल्याने दैनंदिन जीवन व राहणीमान यामध्ये साधेपणा असतो. कुटुंबसंस्थेचा प्रत्येक व्यक्तीवर प्रभाव असतो. प्राथमिक संबंधाची तीव्रता असल्याने ग्रामवासियांच्या जीवनात प्रामाणिकपणाला फार महत्त्व असते.

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न - ग्रामीण समाजाची व्याख्या सांगून वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

१.५.२ शहरी किंवा नागरी समाज :

भारतीय जनगणनेनुसार ज्या वसाहतीची लोकसंख्या १०,००० पेक्षा अधिक आहे आणि ज्या ठिकाणी महानगरपालिका, नगरपालिका किंवा नगरपरिषद अस्तित्वात आहे तसेच ज्या ठिकाणीच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ७५ टक्के लोकसंख्या बिगरशेती व्यवसायात गुंतलेली आहे आणि लोकसंख्येची घनता प्रती चौरस किलोमीटरला ४०० पेक्षा अधिक आहे. अशी वसाहत म्हणजे शहर किंवा नगर होय. लुइस वर्थ या समाजशास्त्रज्ञाच्या मते सामाजिकविजातीयता असलेल्या व्यक्तींचा तुलनात्मकदृष्ट्या मोठा व दाट आणि स्थायी स्वरूपाचा समुदाय म्हणजे शहर किंवा नगर होय. २००१ च्या जनगणनेनुसार २७.७८ टक्के लोकसंख्या शहरी भागात वास्तव्य करते.

नागरी समाजाची वैशिष्ट्ये :

१) व्यवसायांचे विविधकरण : शहरी भागात बिगर शेती व्यवसायात म्हणजेच उद्योग आणि सेवाक्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या गुंतलेली असते. शहरातील विविध औद्योगिक वसाहतीमध्ये विविध प्रकारच्या उद्योगांमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात कामगार वर्ग काम करित असतो. तसेच सेवाक्षेत्राचा विचार करता व्यापार आणि वाणिज्य, वाहतुक आणि दळणवळण, बँकिंग, विमा, शिक्षण, आरोग्य, शासकीय आणि अशासकीय, धार्मिक, करमणूक या विविध क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या गुंतलेली असते. शहरामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात व्यावसायिक विविधता आढळते.

२) मानवनिर्मित पर्यावरणाचा प्रभाव : पर्यावरणाचे नैसर्गिक पर्यावरण आणि मानवनिर्मित पर्यावरण असे दोन भाग पडतात. शहरी भागात उंच इमारती, कचेऱ्या, मनोरे, रस्ते, वाहने, कारखाने, व्यापारी पेठा, शैक्षणिक संस्था, संशोधन संस्था, विद्यापीठ या मानवनिर्मित पर्यावरणाचा प्रभाव अधिक जाणवतो. शहरातील लोकसंख्येचा या मानवनिर्मित पर्यावरणाशी दैनंदिन संबंध येतो. शहरी समाजाचा मानवी प्रयत्नांवर अधिक विश्वास असतो. वैज्ञानिकदृष्टीकोनाचा प्रभाव या लोकसंख्येवर अधिक असतो.

३) समाजाचा मोठा आकार व दाट वस्ती : ग्रामीण समुदायाच्या तुलनेने शहरी समाजाचा आकार मोठा असतो. सहाजिकच येथे उद्योग व्यवसायांचे केंद्रिकरण फार मोठ्या प्रमाणात झालेले असते. या उद्योग व्यवसायांसाठी, शिक्षणासाठी मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतरीत होते. मुख्य शहराला जोडून उपनगरांचा विकास

होतो.ज्याप्रमाणे उंच इमारती बांधल्या जातात त्या प्रमाणे झोपडपट्ट्यादेखील निर्माण होतात. वाहतुकआणि दळणवळणाच्या सोयींच्या विकासामुळे शहरांचा विस्तार वेगाने होत आहे.

४) लोकसंख्येची अधिक घनता : ग्रामीण भागात लोकसंख्येची घनता अत्यंत कमी असते तरशहरी भागात लोकसंख्येची घनता प्रती चौरस किलोमीटर ४०० पेक्षा अधिक असते. उच्चउत्पन्न गटातील व्यक्ती शहराच्या मध्यवर्ती भागात उंच इमारतींमध्ये सदनिका विकत घेऊनराहतात. अतिशय कमी उत्पन्न गटातील व्यक्ती झोपडपट्ट्यांमध्ये वास्तव्य करतात. शहरातीलदाट लोकवस्तीमुळे सार्वजनिक सुविधांवर फार मोठ्या प्रमाणात ताण पडतो.

५) लोकसंख्येची विजातीयता : शहरांमध्ये सामाजिक विजातीयता मोठ्या प्रमाणात दिसूनयेते. विविध जाती-जमातीचे लोक एकाच वसाहतींमध्ये राहत असतात. धर्म, जात, पंथ, प्रांत,भाषा हे सर्व भेद शहरांमध्ये पुसट होतात. शहरांची अशी एक वेगळी संस्कृती त्याठिकाणीअसित्वात येते. ज्याप्रमाणे शहरात सामाजिक विविधता फार मोठ्या प्रमाणात आढळते. त्याप्रमाणेव्यवसायिक विविधताही फार मोठ्या प्रमाणात आढळते. अनेकविविधता हे शहरी समाजाचे अभिन्नअंग आहे. आचार, विचार, वेशभूषा, सामाजिक मूल्ये, जीवनपद्धती याबाबतीत शहरांमध्ये फारमोठ्या प्रमाणात विविधता आढळते.

६) दुय्यम संबंधाचे प्राबल्य : सामाजिक, सांस्कृतिक, व्यावसायिक विविधतेमुळे शहरातीललोकांचे संबंध दुय्यम आणि औपचारिक स्वरूपाचे असतात. या संबंधाचे स्वरूप प्रासंगिक आणितात्पुरत्या स्वरूपाचे असते. शहरातील व्यक्ती कारणमात्र आणि साधनमात्र या स्वरूपाचे संबंधठेवतात. एकाच इमारतीमध्ये वेगवेगळ्या सदनिकांमध्ये राहणाऱ्या लोकांना एकमेकांचे खाजगीजीवन, व्यवसाय, सामाजिक संपर्क याबाबत माहिती नसते. प्रत्येक व्यक्ती आपले खाजगीजीवन, स्वतंत्रपणे आणि आपल्या इच्छेप्रमाणे जगण्याचे स्वातंत्र्य शहरामध्ये उपभोगते.

७) व्यक्तिप्रधान जीवन : ग्रामीण जीवन ज्याप्रमाणे कुटुंबप्रधान असते, त्याप्रमाणे शहरी जीवनव्यक्ती प्रधान असते. लाखो लोकांच्या समुदायात एकमेकांच्या जीवनात डोकावण्याचा कोणीहीप्रयत्न करीत नसल्याने व्यक्ती पुरेसे व्यक्तीस्वातंत्र्य शहरामध्ये उपभोगू शकते. कुल, कुटुंब,जात याबाबींना शहरात काहीही महत्त्व नसते. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या अंगी जास्तीत जास्तकौशल्ये प्राप्त करून जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळविण्याचा प्रयत्न करते. व्यक्तीला आवडीनिवडीजोपासता येतात. इच्छा आणि पात्रतेनुसार निर्णय घेता येतात. तो स्वतःच्या सुखाचा जास्तीतजास्त विचार करतो.

८) छंद व गरजेनुसार समुदाय निर्मिती : शहरामध्ये फार मोठी सामाजिक विजातीयताअसली तरी लोक आपला छंद आणि हितसंबंधाच्या जोपासनेसाठी ऐच्छिक मंडळे स्थापनकरतात. त्यातील प्रवेश आणि निर्गमन पूर्णपणे ऐच्छिक असते. त्यांचे स्वरूप हास्य क्लब,लायन्स क्लब, रोटरी क्लब, नाट्यमंडळ, साहित्य मंडळ अशा स्वरूपाचे असते.

९) मोठ्या प्रमाणात सामाजिक गतिशीलता : शहरी भागामध्ये भौगोलिक, सामाजिक आणिव्यावसायिक गतीशीलता फार मोठ्या प्रमाणात आढळते. व्यक्तीला आपला दर्जा आणि भूमिकायात परिवर्तनास मोठा वाव असतो. या गतिशिलतेचे स्वरूप सामाजिक, व्यावसायिक,

भौगोलिकस्तरीय त्याचप्रमाणे प्रादेशिक असू शकते. व्यक्ती स्वतः कष्टाच्या जोरावर आपल्या दर्जामध्येपरिवर्तन करीत असते.

१०) सामाजिक सहिष्णुता :सामाजिक, व्यावसायिक, आर्थिक स्तरीय विविधतेच्यापरिस्थितीत प्रत्येक व्यक्ती एकमेकांना सहकार्य करण्याची वृत्ती स्विकारतो. सामाजिकविविधतेमुळे व्यक्तिगत निर्माण होणारी अस्थिरतेची भावना कमी करण्यासाठी लोक एकमेकांनामदत करतात. स्पर्धात्मक वातावरणात सहकार्याच्या आधारे टिकून राहण्याचा सर्वजण प्रयत्नकरतात. मुंबई शहरामध्ये बॉम्बस्फोट, महापूर या संकटसमयी ही सहिष्णुता फार मोठ्या प्रमाणातप्रत्ययास येतांना दिसते.

११) श्रमविभाजन व विशेषी करणास वाव : शहरामध्ये उद्योग, व्यापार, व्यवसाय, शिक्षण,साहित्य, कला, राजकारण, करमणूक अशी निवडीची मोठी श्रेणी प्रत्येकासमोर असते.प्रत्येकाला आपल्या क्षमता सिद्ध करण्यास याठिकाणी मोठा वाव असतो. स्पर्धाही मोठी असते.प्रत्येक क्षेत्रामध्ये श्रमविभाजनास आणि विशेषीकरणास मोठा वाव असतो. प्रत्येकाचीआवडनिवड, पात्रता, क्षमता, शैक्षणिक अर्हता यानुसार शहरात संधी उपलब्ध असतात.

१२) आर्थिक निकषावर आधारित सामाजिक स्तरीकरण : शहरात आर्थिक निकषावरआधारित सामाजिक स्तरीकरण उदयास आलेले असते. गरीब, माध्यम, श्रीमंत अशी समाजाचीवर्गव्यवस्था अस्तित्वात आलेली असते. आर्थिक परिस्थितीवरून समाजातील व्यक्तीचा दर्जाठरत असतो. निवासस्थान, व्यवसाय, आर्थिक परिस्थिती, सामाजिक स्थान हे वर्गव्यवस्थेचेनिकष प्रभावी असतात.

१३) दुय्यम नियंत्रण : किंगजले डेव्हिस यांनी नागरी समुदायांच्या दुय्यम नियंत्रण या विशेषवैशिष्ट्याचा उल्लेख केला आहे. मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्येचे केंद्रीकरण, विविध प्रांतातूनआलेली आणि विविध भाषा बोलणारी लोकसंख्या, सामाजिक विजातीयता, सामाजिक संबंधातीलऔपचारिकता यामुळे नागरी समुदायाचे नियंत्रण करण्यासाठी कायदा आणि पोलिस यंत्रणा यांचीभूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी बऱ्याचदा कठोरउपाययोजना करावी लागते.

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न - शहरी समाजाची वैशिष्ट्ये सांगा.

१.५.३ आदिवासी समाज :

आदिवासी समाज नागर संस्कृतीपासून दूर व अलिप्त, जंगलात, दुर्गम दऱ्याखोऱ्याततुरळक वस्ती करून राहतात. नागर संस्कृतीपेक्षा वेगळ्या वैशिष्ट्यपूर्ण चालीरिती किंवा संस्कृतीआदिवासी समाजाची असते. आदिवासी समाजाला वनवासी, गिरीजन असे पर्यायी शब्द वापरलेजातात. आदिवासी समाजाच्या बोली भाषेला लिपी नसते. आदिवासी समाजाबद्दल अनेकगैरसमज आहेत. प्राथमिक अर्थव्यवस्था असणारे, स्वच्छंद लैंगिक संबंध ठेवणारे, वनफळे वमांस भक्षण करणारे, जादूटोण्यावर श्रद्धा ठेवणारे उघडेनागडे लोक असे अनेक गैरसमजआदिवासी समाजाबद्दल आहेत. वास्तविक निसर्गाशी तादात्म्य पावलेल्या, स्वच्छंदी व स्वतंत्रवृत्तीच्या आणि आधुनिक जगाच्या संपर्कामुळे भ्रष्ट न झालेल्या आदिवासींचे जीवन सुखमय वअनुकरणीय आहे.

भारतात आदिवासी समाज आसाम, अरुणाचल प्रदेश, मिझोराम, नागालँड,मणिपूर, त्रिपूरा, हिमाचल प्रदेश, पूर्व पंजाब, पूर्व काश्मिर, उत्तर प्रदेशाचा उत्तरभाग, बंगाल,बिहार, उत्तर महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, ओरिसा, आंध्रप्रदेश, म्हैसूर, केरळ आणि तामिळनाडू याराज्यात आहे. आदिवासी समुदायांची भारतातील संख्या ४२७ आहे. महाराष्ट्रात ४७ आदिवासीजमाती आहेत. भारताच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये आदिवासींचे प्रमाण ८.२० टक्के आहे. भारतीयराज्य घटनेच्या कलम ३४१ आणि ३४२ नुसार राष्ट्रपतींच्या आदेशानुसार जी सूची तयार करण्यात आली त्या सूचीमध्ये समाविष्ट समुदायांना अनुसूचित जमाती असे म्हटले जाते.

आदिवासी समाजाची व्याख्या

१) डॉ. रिहर्स : आदिवासी समूह हा साधा, सरळ सामाजिक समूह असून त्यातील सदस्य हेएकाच समान बोलीचा वापर करतात. समान उद्दिष्ट्यांच्या पूर्ततेसाठी एकत्र येऊन कार्यकरतात.

२) गिलीन आणि गिलीन : एका विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा, समान बोली भाषाबोलणारा, समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा परंतु अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटांचेएकत्रीकरण म्हणजे आदिवासी होय.

३) डॉ. डी. एन्. मुजुमदार : समान नाव धारण करणाऱ्या, विशिष्ट भू-प्रदेशावर निवासकरणाऱ्या, एकाच प्रकारची भाषा बोलणाऱ्या, विवाह, व्यवसाय याबाबत समान निषेध नियमांचेपालन करणारा व निश्चित अशा काही मूल्यांची, विचारांची जोपासना करणाऱ्या कुटुंबाचा समूहम्हणजे आदिवासी होय.

भारतातील प्रत्येक आदिवासी समुदायाची संख्या फार कमी असली तरी ते सर्वभारतभर आढळतात. ते दुर्गम डोंगराळ भागात, दऱ्याखोऱ्यात रानावनात राहतात म्हणून त्यांनावन्यजाती, जनजाती, वनवासी, गिरीजन असे म्हटले जाते. बहुतेक समाजशास्त्रज्ञांच्या मतेभारतातील आदिवासी हे भारतातील मूळचे निवासी, अगदी मूळचे रहिवासी आहेत.

आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये :

१) **विशिष्ट भूभागावर वास्तव्य** : आदिवासी हा प्रादेशिक समूह आहे. एका आदिवासीसमाजाचे वास्तव्य विशिष्ट भूप्रदेशावर असते. सामान्यतः डोंगराळ प्रदेश, दऱ्याखोऱ्या, घनदाटजंगल, पाण्याने वेढलेले बेट अशा भूप्रदेशावर त्यांचे कायमचे वास्तव्य असते. नैसर्गिक तटबंदी आणि दुर्गम भूभाग यामुळे सुधारलेल्या जगाशी त्यांचा फारसा संपर्क येत नाही.

२) **प्रमाण लघुता** : आदिवासी समुदायाचा आकार लहान असतो. समुदायातील कुटुंबाची संख्या मर्यादित असते. आदिवासींचे पाडे किंवा छोटी गावं विखुरलेली असतात. सामाजिकसंपर्काचे प्रमाण अत्यंत मर्यादित असते.

३) **समान रक्तसंबंध समान नाव** : प्रत्येक आदिवासी जमातीतील लोक परस्परांना एकाचरक्त नात्याचे मानतात. उत्पत्ती एकाच पूर्वजापासून झाली आहे अशी त्यांची श्रद्धा असते. बऱ्याचदा आदिवासी जमातीच्या नावाचा संबंध पूर्वजांशी असतो. प्रत्येक आदिवासी जमातीला तिचे स्वतंत्र नाव असते. उदा. कोरळू, भिल्ल, वारली, नागा, गोंड इ.

४) **समान बोली भाषा, लेखनकलेचा अभाव** : प्रत्येक आदिवासी जमातीची बोलीभाषा स्वतंत्र असते. परस्पर विचारांची देवाण-घेवाण ते या बोलीभाषेतून करतात. त्यामुळे त्यांचे सांस्कृतिकवेगळेपण आणि समूहभावना अधिक मजबूत होते. त्यांच्या भाषेला लिपी नसते. त्यामुळे लिखाणकलेचा अभाव असतो. त्यामुळे ज्ञान, कला, साहित्य, तंत्र यांच्या विकासावर फार मर्यादापडतात. लोककथा, लोकगीते, म्हणी, वाक्प्रचार, कोडी, उखाणे, चालीरीती, परंपरा या त्यांच्यासंस्कृतींचे हस्तांतरण बोलीभाषेतून होत असते.

५) **साधी अर्थव्यवस्था** : इव्हान्स प्रिचर्ड यांच्या मते आदिवासींची अर्थव्यवस्था अत्यंत साधी असते. पोटापुरते अर्थोत्पादन किंवा निर्वाह प्रधानता हे त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ट्य आहे. बहुतेक आदिवासी जमाती शिकार, मासेमारी, वनफळांचे संकलन, अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाची शेती इ. व्यवसाय करतात. त्यांच्याकडे आवश्यकतेपेक्षा अधिक शिलकीसाठा आढळत नाही. बहुतेक आदिवासी जमातीमध्ये वस्तूविनिमयावर अधिक भर असतो. बाजाराभिमुख अर्थव्यवस्थानसल्यामुळे त्यांच्या सामाजिक जीवनात कमालीची समानता आढळते. आदिवासीमध्ये श्रमविभाजन लिंगभेदावर आधारित आहे. व्यावसायिक विशेषीकरणाचा त्यांच्यामध्ये अभाव आढळतो.

६) **मर्यादित तंत्रज्ञान** : आदिवासींची अर्थव्यवस्था साधी असते. कारण त्यांची तंत्रविद्या अत्यंत मर्यादित असते जी फक्त तोंडी देवाण-घेवाणीतून एकाकडून दुसऱ्याकडे संक्रमित होते. सुधारलेल्या समाजातील तंत्रज्ञान त्यांच्यापर्यंत पोहोचलेलेच नाही. शिकार, मासेमारी, खाद्यसंकलन, शेती याबाबतचे त्यांचे तंत्रज्ञान अत्यंत मर्यादित असते. अवजारे जुनाट असतात. जमीन उकरण्याची हत्यारे, धनुष्यबाण, मासेमारीसाठीची आणि शिकारीसाठीची जाळीयापलिकडे त्यांचे तंत्रज्ञान गेलेले नाही. उत्पादन कार्यासाठी स्वतःच्या कष्टावरच आदिवासी जास्त भर देतो.

७) **समान धर्म आणि जादूचा प्रभाव** : आदिवासींना निसर्गातील घडामोडीतील कार्यकारणभाव कळत नसल्याने ते निसर्गाची, पूर्वजांची, भूताखेतांची पूजा करतात. आदिवासींचे धर्मसुद्धा समान असतात. धार्मिक बाबीसंबंधी त्यांची प्रतिक्रिया सामूहिक असते. त्याबाबत त्यांच्यात मतभेद किंवा

तात्त्विक काथ्याकूट आढळत नाही. आदिवासी निसर्गाला शरणजातो. व्यावहारिक घडामोडींवर आपले नियंत्रण राहावे आणि आपल्या कार्यात यश यावे म्हणूनजादूटोणा, मंत्रतंत्र यांचा वापर ते करतात.

८) **वेगळी जीवनपद्धती** : आदिवासींचे सामाजिक संबंध औपचारिक व कराराच्या स्वरूपाचेनसतात. त्यांच्या जीवनात रक्तसंबंध, कुटुंब आणि समुदाय यांना महत्त्व असते. एका बाजूलाखूप स्वातंत्र्य उपभोगतांना त्यांचे जीवन सामूहिक स्वरूपाचे असते. सामूहिक जीवन जगतांनासमुदायाची नियमनव्यवस्था, आचारविचार, प्रथापरंपरा यांचे पालन आदिवासींना करावेच लागते.धार्मिक श्रद्धा, जादूटोणा, आचार-विचार, अन्न संस्कृती, वेशभूषा यामध्ये कमालीची समानताअसते. समाजमान्य जीवनपद्धतीपेक्षा वेगळ्या पद्धतीने जीवन जगणे केवळ अशक्य असते.एखाद्याने त्याचे उल्लंघन केल्यास त्याला त्याच्या जमातीच्या शिक्षेला सामोरे जावे लागते.आदिवासी समाजामध्ये कमालीचे ऐक्य दिसून येते.

९) **जमातकेंद्रित आत्मीयता** : आदिवासी जमातीचे समान भू-प्रदेशावरील वास्तव्य, समानबोली भाषा, समान व्यवसाय, समान वेशभूषा, समान अन्नसंस्कृती, समान धर्मश्रद्धा यामुळेत्यांच्यात एक जमात केंद्री आत्मीयता निर्माण झालेली असते. त्यांच्या आचार-विचारात आणिजीवनविषयक दृष्टीकोनात कमालीचे साम्य आढळते.

१०) **जमात प्रमुखाला महत्त्वाचे स्थान** : प्रत्येक आदिवासी जमातीचा एक प्रमुख असतो. तोत्यांचा नायक असतो. त्यांच्या शब्दाचे सर्वजण पालन करतात. युद्ध संरक्षण, स्थानिक व्यवस्था,जमातीच्या कायद्याचे प्रशासन, न्यायदान ही राजकीय कार्ये तो पार पाडतो. काही वेळा अशाकारणांसाठी जमातीतील वृद्ध व अनुभवी लोकांची समिती असते.

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न १) आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

प्रश्न २) ग्रामीण, शहरी व आदिवासी समाजातील फरक स्पष्ट करा.

१.६ सारांश

भारत हा भाषा, वंश, धर्म, संस्कृती, प्रादेशिकता इ. दृष्टिकोनातून विविधता असणारा देश आहे. येथे अनेक धर्मांचे लोक आपली धार्मिक विविधता जपूनही एकोप्याने राहतात. भारतात प्रत्येक धर्मातील चालीरीती, रुढी, परंपरा आणि संस्कृती वेगवेगळी आहे. भारतासारख्या खंडप्राय देशामध्ये भौगोलिक विविधता ही मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते.

लोकसंख्या विभागीच्या दृष्टीने विचार केल्यास आजही लोक खेड्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वास्तव्य करीत असल्याचे दिसून येते. ग्रामीण लोकांनी मोठ्या प्रमाणावर शहरांकडे स्थलांतर केल्याने भारतातील शहरांची संख्या झपाट्याने वाढत आहे. या ग्रामीण, शहरी व आदिवासी समाजाची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये असल्याचे दिसून येते.

१.७ पाठावर आधारित प्रश्न

- १) भारतीय समाजाचे लोकसंख्येच्या आधारे बहुधार्मिक स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) लिंगभेदावर आधारित विषमतेचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- ३) भारताची भाषिक विविधता स्पष्ट करा.
- ४) भारतीय ग्रामीण समाजाची व्याख्या सांगून वैशिष्ट्ये लिहा.
- ५) शहरी समाज म्हणजे काय ? वैशिष्ट्ये सांगा
- ६) आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये लिहा.
- ७) ग्रामीण, शहरी व आदिवासी समाजातील फरक स्पष्ट करा.
- ८) टिपा लिहा.
 - १) बहुधार्मिक स्वरूप
 - २) आदिवासी समाज
 - ३) भाषिक विविधता
 - ४) शहरी समाज
 - ५) ग्रामीण समाज
 - ६)) लिंगभेदावर आधारित विषमता

घटक - २

लिंग भिन्नता व स्त्रीयांवरील अत्याचार (Gender Disparity and Female Violence)

पाठाची रचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ असमानतेमुळे निर्माण होणारी भिन्नता
- २.३ लिंग भिन्नतेमुळे निर्माण होणारी भिन्नता
- २.४ भारतीय समाजातील स्त्रीयांचे स्थान
- २.५ स्त्रीयांवरील अत्याचार
- २.६ स्त्री-भ्रुणहत्या
- २.७ लिंग-गुणोत्तर प्रमाण
- २.८ स्त्रीया आणि प्रसारमाध्यमे
- २.९ भारतातील स्त्रीयांच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाय
- २.१० सारांश
- २.११ विद्यापीठस्तरीय प्रश्न

२.० उद्दिष्टे

- लिंग भिन्नतेची संकल्पना समाजवून घेता येईल.
- स्त्रीयांवरील अत्याचाराचा सविस्तर अभ्यास करता येईल.
- भ्रुणहत्या व लिंग गुणोत्तर प्रमाणाचा अभ्यास करता येईल.
- प्रसार माध्यमांच्या स्त्रीयांविषयीच्या भूमिके संदर्भात जाणून घेता येईल.

२.१ प्रस्तावना

तात्त्विक दृष्टिकोनांतून 'समानता' हा सदगुण (Virtue) आहे, म्हणून मानवीसमाजामध्ये नेहमी समानतेची अपेक्षा केली जाते. किंबहुना ज्या समाजामध्ये समानता आहे. तोचसमाज सुदृढ असतो व अनेक समस्यांपासून मुक्त असतो. परंतु आपण सद्यपरस्थितीचा विचारकेल्यास अनेक प्रकारच्या समस्या आज समाजामध्ये दिसत आहेत.

समाजातील सर्व प्रकारच्यासमस्या. लिंगभेद, जातीभेद, वर्णभेद, भाषाभेद, प्रांतभेद, वंशभेद इत्यादी प्रकारच्या भेदामुळेनिर्माण झालेल्या दिसून येतात. हे सर्व प्रकारचे भेद समानतेच्या अथावामुळे म्हणजेचअसमानतेमुळे अस्तित्वात येतात. यामुळे असमानतेला दुर्गुण (Vice) समजले जाते.

समाजाचा सुमारे अर्धाभाग पुरुष आणि अर्धाभाग स्त्री असल्याने समाजाच्या सर्वांगीणविकासासाठी स्त्री आणि पुरुष हे दोन्हीही खऱ्या अर्थाने विकसित असणे गरजेचे आहे. त्यासाठीस्त्री - पुरुष समानता आवश्यक आहे. वैदिक काल खंडामध्ये स्त्री □पुरुष समानता होती. परंतुवैदिक काल खंडानंतर स्त्री-पुरुष समानता न राहता लिंगभेद ही समस्या उभी राहिली. स्त्रीयानाहीन, दीन लाचार समजून एक भोग्य वस्तू समजले जावू लागले. आधुनिक काळामध्ये अनेकसमाजसुधारक व प्रबोधनकार यांनी स्त्रीची अनेक समस्येतून मुक्तता करण्यासाठी प्रयत्न केले,परंतु आजही स्त्री पूर्णपणे समस्येतून मुक्त झालेली नाही. आजही तिच्यावर अनेक प्रकारचेअत्याचार होत आहेत.

२.२ असमानतेमुळे निर्माण होणारी भिन्नता

समाजामध्ये स्त्री - पुरुष, गरीब - श्रीमंत, उच्च - नीच, श्रेष्ठ - कनिष्ठ, इत्यादीअनेक प्रकारच्या विषमता म्हणजेच भिन्नता दिसतात. या भिन्नता असमानतामुळे निर्माण होतात.परंतु अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे असमानतेला सकारात्मक व नकारात्मक (Positive & Negative) असे दोन दृष्टिकोन आहेत. सकारात्मक दृष्टीकोनातून असमानतेचा विचारकेल्यास असमानता मानवी जीवनासाठी म्हणजेच समाजासाठी हानीकारक असू शकत नाही.त्यासाठी असमानतेचा तात्विक दृष्टिकोनांतून विचार केला पाहिजे.

वास्तविक पाहता निसर्गामध्ये असमानता राहणाराच, परंतु त्या असमानतेमध्ये समन्वय सहकार्य (Co-ordination & Co-operation) या दोन्हींची ही आवश्यकता आहे.असमानतेमध्ये समन्वय व सहकार्य हे दोन्हीही एकाच वेळी कार्यान्वित होत असतील, तरअसमानतेमुळे विधायक कार्य होऊ शकते. यालाच 'विविधतेतील एकता' (Unity in Diversity) असे म्हटले जाते. भारतामध्ये अशा प्रकारे विविधतेत एकता दिसून येत होती.परंतु यासाठी समन्वय व सहकार्य या दोन्हींचीही आवश्यकता आहे. परंतु सद्यपरस्थितीमध्ये.एकता आपल्या देशांमध्ये दिसत नाही कारण समन्वय व सहकार्य (Co-ordination & Cooperation) या दोनही बाबींचा अभाव आहे.

निसर्ग नियमानुसार एखादे कार्य होण्यासाठी असमानतेची आवश्यकता आहे. याचेउत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे हाताच्या बोटांची लांबी असमान आहे, म्हणून हाताच्या बोटांनीआपणांस कोणतेही कार्य आपण करू शकतो. जर हाताच्या बोटांची लांबी समान असती तरआपणांस हाताने व्यवस्थित कार्य करता आले नसते. या दृष्टीकोनातून विचार केल्यासनिसर्गामध्ये आणि मानवी जीवनांमध्ये असमानता असणार. मग या ठिकाणी एक अत्यंतमहत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो, तो म्हणजे 'असमानता बाधक, हानिकारक, विध्वंसक मानवीजीवनाला व निसर्गाला बाधक केव्हा उरते?या प्रश्नांचा खोल विचार केल्यास एक गोष्ट लक्षात येते. ती म्हणजे, जेव्हाअसमानतेचा उपयोग मानव जेव्हा स्वार्थासाठी करतो, स्वतःचा

अहंकार पुष्ट करण्यासाठी करतो. अनैतिक मार्गाने पद, सत्ता, प्रतिष्ठा, पैसा इत्यादी मिळवण्यासाठी प्रयत्न करतो, तेव्हा असमानता मानवी जीवन आणि समाजासाठी बाधक, हानिकारक व विध्वंसक ठरते. हीच असमानतेची नकारात्मक बाजू होय. असमानतेच्या या नकारात्मक बाजूमुळे वेगवेगळ्या प्रकारचे जातीभेद, वंशभेद, प्रांतभेद, भाषाभेद, लिंगभेद इत्यादी अनेक प्रकारच्या भेदांची निर्मिती होऊन मानवी समाजामध्ये भिन्नता उभी राहते. अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या भिन्नतेमुळे मानवी जीवन अधः पतित मार्गाकडे जाते.

आज सगळीकडे आर्थिक विषमता (भिन्नता) दिसून येते. गरीबी व श्रीमंती यांच्यातील दरी वाढतच चालली आहे. सद्यपरीस्थितीमध्ये गरीबाची गरीबी वाढतच आहे आणि श्रीमंताची श्रीमंती वाढतच चालली आहे. त्यामुळे पराकोटीची गरीब - श्रीमंत ही भिन्नता आज समाजामध्ये दिसून येते, म्हणून सर्व स्तरावर, सर्व प्रकारे आर्थिक समानता आणण्याचा प्रयत्न चालू आहे. सर्वांना समान वित्त कसे मिळेल? यासाठी प्रयत्न चालू आहे. परंतु खरोखर प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये प्रत्येकाला समान वित्त मिळून आर्थिक समानता येईल का? या प्रश्नांचे उत्तर नकारार्थी मिळते, कारण प्रत्येकाची बुद्धीशक्ती, शारिरीक शक्ती, वेगवेगळी राहणार. त्यामुळे प्रत्येकाला समान वित्त येऊन आर्थिक समानता येणं. ही गोष्ट अशक्य प्राय वाटते. मग आर्थिक समानता याचानेमका अर्थ काय?

तात्विक दृष्टिकोनातून आर्थिक समानतेमध्ये प्रथम अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट येते, की प्रत्येकांने पैसा म्हणजेच अर्थ प्रामाणिकपणे कष्ट करून मिळवला पाहिजे. आळसामध्ये जीवन घालवून फुकटचे मिळवण्याचा प्रयत्न करू नये. वाईट मार्गाने पैसा मिळवला, तर एकाच ठिकाणी संपत्तीचा संग्रह होतो. तेव्हा प्रामाणिकपणे कष्ट करणाऱ्याला पैसा मिळू शकत नाही. ही खऱ्या अर्थाने आर्थिक असमानता आहे. म्हणून आर्थिक समानतेमध्ये प्रामाणिकपणे कष्ट करून पैसा मिळवणे म्हणजेच “कर्म देवो भव। (Work is Worship)” प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये येऊन खरी श्रमप्रतिष्ठा उभी राहते. अशा प्रकारे आर्थिक समानतेमध्ये श्रमप्रतिष्ठा उभी राहणं, ही प्रथम आणि महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे समाजामध्ये प्रत्येक मानवांत दैवी भ्रातृभावाचा संबंध आहे, तो मानवाला समजणं खूप गरजेचे आहे.

वास्तविक पाहता प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये प्रत्येकांकडे समान वित्त नसणार. आहे रे नाही हे (Haves and Havenots) असे वर्ग असतात, तेव्हा दैवी भ्रातृभावाच्या नात्याने एक नैतिक कर्तव्य म्हणून आहे. आहे रे (Haves) हे नाही रे (Havenots) ची केअर □टेकरच्या भूमिकेतून काळजी घेऊ शकतात. हीच अपरिग्रहाची कल्पना समाजामध्ये रुजवण्याचा प्रयत्न महात्मा गांधींनी करताना त्यांनी विश्वस्त (Trusteeship) ची संकल्पना सांगितलेली आहे. आर्थिक असमानतेचा हा सकारात्मक दृष्टिकोन आहे. परंतु आर्थिक असमानतेचा नकारात्मक दृष्टिकोन म्हणजे कोणत्याही वाईट मार्गाने, भ्रष्ट मार्गाचा वापर करून सामान्य जनतेची पिळवणूक करून पैसा मिळवणे हा आहे, म्हणून आर्थिक समानता याचा अर्थ श्रम प्रतिष्ठा उभी राहून आर्थिक असमानतेचा सकारात्मक दृष्टिकोन होय.

याच प्रकारे समाजामध्ये निर्माण होणाऱ्या प्रत्येक भिन्नतेचा विचार करता येतो. समाजामध्ये निर्माण होणारी प्रत्येक भिन्नता ही असमानतेच्या नकारात्मक दृष्टिकोनांमुळे निर्माण होते. असमानतेमुळे निर्माण होणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या भिन्नता समाजाच्या सुदृढतेसाठी समूळ नष्ट होणे खूप गरजेचे आहे. यासाठी असमानतेच्या सकारात्मक बाजूचा

उपयोग करुन हीसर्व प्रकारची भिन्नता नष्ट करता येते. तोच खरा व प्रामाणिक मार्ग होय. म्हणजेच दुसऱ्याशब्दांमध्ये आपण असे म्हणू शकतो की असमानतेचा सकारात्मक दृष्टीकोन म्हणजेच खरीसमानता होय. या प्रकारच्या समानतेमुळे सर्व भिन्नता नष्ट होतात.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - “असमानतेमुळे निर्माण होणारी भिन्नता” ही संकल्पना असमानतेचा सकारात्मक व नकारात्मक दृष्टीकोनाच्या साहाय्याने सविस्तर स्पष्ट करा.

२.३ लिंग भिन्नतेमुळे निर्माण होणारी भिन्नता

स्त्री आणि पुरुष मिळून समाज तयार होतो. स्त्री आणि पुरुष या दोघांच्या गुणांचाएकत्रित विचार केल्यास पूर्ण व्यक्ती बनते. अर्धनारी नटेश्वर हे याचेच प्रतिक आहे. जन्मतःचपुरुषांमध्ये पराक्रम, धाडसी वृत्ती इत्यादी आणि स्त्रियांमध्ये सहनशिलता, प्रेमळपणा, आत्मीयता, दयाळूपणा इत्यादी गुण असतात.

स्त्रियांच्या विकासामध्ये प्रामुख्याने जन्मजात मिळालेल्या गुणांचे संवर्धन आणिपुरुषांकडे असलेले पराक्रम, धाडसीपणा यासारखे गुण विकसित करणे या बाबींचा समावेशहोतो.परंतु स्त्रियांच्या विकासामध्ये फक्त भौतिक विकासाच्या दृष्टिकोनातून केवळ आर्थिकविकासाचाच विचार केला जातो आणि आज नेहमी एक प्रश्न उपस्थित केला जातो स्त्री श्रेष्ठ कीपुरुष श्रेष्ठ ? आज स्त्री शिक्षणांमुळे स्त्रीया शिकल्या पुरुषांपेक्षा श्रेष्ठ बनत आहेत, असे मानलेजाते परंतु वेदकाळामध्येही स्त्रियांना सांस्कृतिक पध्दतीचे शिक्षण मिळत असे व स्त्री -पुरुषसमानता होती. पण काळाच्या ओघामध्ये ही स्त्री -पुरुष समानता नष्ट झाली आणि लिंगभेदनिर्माण झाला. पुरुष श्रेष्ठ व स्त्री कनिष्ठ अशी विचारधारा समाजामध्ये रुढ झाली आणि स्त्री

वरती अन्याय, अत्याचार, जुलुम इत्यादी अनेक प्रकारच्या अनिष्ट गोष्टी ओढवल्या गेल्या. तिलाफक्त भोगवस्तू समजून हीन लेखले जाऊ लागले. अशा प्रकारे लिंग भेदामुळे पुरुष आणिस्त्रीयांमध्ये श्रेष्ठ -कनिष्ठ, उच्च -नीच इत्यादी प्रकारची भिन्नता, असमानता निर्माण झाली.

स्त्रीयांवर अनेक प्रकारची वाईट बंधने आली. तिचे खऱ्या अर्थाचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले. अशाविपरीत काळामध्ये स्त्री -पुरुष, समानता येण्यासाठी खूप प्रयत्न झाले व आजही चालू आहेत.परंतु आज स्त्री -पुरुष समानतेचा अर्थ अतिशय विपरित घेतलेला दिसतो. तो

म्हणजे पुरुष जेजे काम करतो. ती सर्व कामे स्त्रीयांही करू शकतात. वास्तविक पाहता उपजात गुणांनुसारकामाची विभागणी स्त्री -पुरुषांमध्ये झालेली दिसते. स्त्रीयांकडे प्रेम, आत्मीयता, सहनशीलताइत्यादी गुण असल्याने ती कुटुंबाची काळजी घेणे व सदगुणांच्या दृष्टीने कुटुंबातील सर्वांचाविकास ती उत्कृष्ट पध्दतीने करू शकते व पुरुष शौर्य, पराक्रम, धाडसी वृत्ती यांच्या साह्यानेतो कुटुंबासाठी कमावतो, त्याचे विनिमय घरातील ज्येष्ठ महिलांनी करायचे. परंतु आजच्याकाळात स्त्री - पुरुष समानता यांचा अर्थ पुरुष जे करतो. ते स्त्रीने करणे, असा घेतला जात आहे.

स्त्री-पुरुष समानतेचा नेमका व अचूक अर्थ वेद, उपनिषदे (वेदांत) गीता इत्यादींनीसांगितलेला आहे, तो खऱ्या अर्थाने आधुनिक विचार आहे. या विचारधारेनुसार स्त्री व पुरुष हेआध्यत्मिक दृष्टिकोनातून समान आहेत. जी भगवदशक्ती पुरुषांमध्ये आहे, तीच शक्तीस्त्रियांमध्ये आहे. म्हणून मनुष्यामधील मनुष्यत्वाच्या अर्थाने 'एक व्यक्ती' या नात्याने स्त्री -पुरुष समान आहेत. आध्यात्मिक विकास करण्याचा अधिकार स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही समानआहे. म्हणून स्त्रीसुद्धा एक मनुष्य आहे, व्यक्ती आहे तिलाही मन,बुद्धी, भाव आहे. तिच्यावरकोणत्याही प्रकारे अत्याचार, जूलूम होऊ नयेत ही विचारधारा म्हणजे. स्त्री - पुरुष समानताहोय. आज सुधारणेच्या नावाखाली, आधुनिकतेच्या नावाखाली पुरुषी स्त्री (Manly Woman) बनत आहे. गांधीजीचा स्त्री - पुरुष समानतेचा विचार सांगतांना बी. के. लाललिहितात.

“Gandhi says, men and women have the same soul, and therefore are equal. The work assigned to one is not inferior to the work assigned to the other. Man, by nature, is physically strong and therefore. He puts in hard labour to support and protect the family. Women, by nature are loving and therefore, they are equipped by nature to play the role of a mother and the caretaker of the home. Both these duties are equally important and necessary. This must be realized by both men and women.”

स्त्रियांच्या उपजत गुणांच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून आज स्त्री - शिक्षणाचीआवश्यकता आहे. आजची स्त्री फक्त बाह्य सौंदर्य वाढवण्यासाठी खूप प्रयत्न करीत आहे. याप्रयत्नात ती आंतरिक सौंदर्य असते. हेच विसरून जाते. आंतरिक सौंदर्य म्हणजे मन, बुद्धी,भाव यांच्या विकासासाठी प्रयत्न करणे. यासाठी जीवनांमध्ये आत्मविश्वास प्रामाणिकपणा,त्याग,सहनशीलता ही मूल्ये यावीत. या दृष्टिकोनातून विचार केल्यास लिंग भिन्नता राहणारनाही. त्यामुळे वेगवेगळ्या प्रकारच्या भिन्नता समाजातून समूळ नष्ट होतील.

बुद्धिमान, कर्तृत्ववान, स्त्रिया सर्व काळात, सर्व संस्कृतीत दिसून येतात, परंतु तरीहीसामान्य स्त्रीचे महत्त्व पुरुषांच्या तुलनेत सर्वत्र दुय्यम मानले गेले. आधुनिक विज्ञान वयंत्रयुगाचा उदय (औद्योगिक क्रांती) यामुळे उत्तरोत्तर स्त्री स्वातंत्र्याला योग्य असा काळ येऊलागला. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे ज्ञान -बुद्धिमत्ता यांनाअसाधारण महत्त्व झाले आहे. शरीर सामर्थ्यात स्त्री -पुरुषात फरक असला तरी बुद्धिमत्तेच्याबाबतीत स्त्रिया पुरुषां इतक्याच बुद्धिमान असल्याचे आढळते. यामुळे २१ व्या शतकातस्त्रीयुक्ती, योग्य अर्थाने स्त्री - पुरुष समानता, ही ध्येये साध्य करणे सोपे होणार आहे.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - लिंग भिन्नतेमुळे निर्माण होण्याच्या भिन्नता सांगा व स्त्री -पुरुष समाजतेचा खरा अर्थ स्पष्ट करा.

२.४ भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान

भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान समजण्यासाठी खालील तीन कालखंडाचा विचारकरावा लागेल.

- ३.४.१ वैदिक कालखंडातील स्त्रियांचे समाजातील स्थान.
- ३.४.२ वैदिक कालखंडानंतर स्त्रियांचे समाजातील स्थान.
- ३.४.३ सध्याचे स्त्रियांचे समाजातील स्थान

२.४.१ वैदिक कालखंडातील स्त्रियांचे समाजातील स्थान.

वैदिक कालखंडामध्ये भारतीय स्त्रियांना समाजामध्ये गौरवाचे व शक्तिशाली स्थानहोते. त्या काळी स्त्रियांना आपले विचार व्यक्त करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते निरनिराळ्याकार्यक्रमांमध्ये, उत्कृष्ट पध्दतीने कृतिशील असत. प्राचीन हिंदू धार्मिक ग्रंथामध्ये सक्तीचे वर्णनशक्ती आणि प्रकृती म्हणून केले आहे.

● शक्ती

शक्ती म्हणजे वैश्विक तत्त्वाला गतीशिल करणारी उत्तेजना देणारी ऊर्जा होय. उदा. कालिकादेवी ही उर्जायुक्त, शक्तिमान व दुष्टांचा नाश करणारी आहे.

● प्रकृति

प्रकृति म्हणजे निसर्ग होय. प्रकृति ही कतिशील आहे.

महत्त्वाचे म्हणजे भारतातील इतिहासाला ज्ञात असलेल्या वैदिक कालखंडात स्त्रियांचेसमाजातील स्थान पुरुषांच्या बरोबरीचे होते. विविध उपक्रमामध्ये, कार्यक्रमांमध्ये स्त्रियांना भागघेण्याचे व स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्याचे व्यक्ती स्वातंत्र्य होते. उदाहरणार्थ स्वयंवराची प्रथाहोय. स्वयंवराच्या प्रथेमुळे स्त्रियांना विवाहविषयक निर्णय घेण्याचे व बालविवाह अस्तित्वातनसल्याचे निर्दशनास येते. या कालखंडात मुलांप्रमाणे मुलीवरही उपनयन संस्कार करत असत.त्याचप्रमाणे मुलींना शिक्षणही घेता येत होते. विवाह जुळवण्यास कुटुंबाचा पुढाकार असला तरीमुलींचे मत विचारात घेतले जात होते. पतीच्या मृत्यूनंतर स्त्रियांना पुर्न विवाह करण्याचीत्याचप्रमाणे विवाह विच्छेदनाचा अधिकार होता. ग्रहस्थाश्रमातील सामाजिक व धार्मिक कार्यातस्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने भाग घेत असत.

वैदिक कालखंडातील स्त्रिया वेद वाङ्मयाचा अभ्यास करीत आणि वेगवेगळ्या प्रकारच्यावादविवादामध्ये त्या पुरुषांच्या बरोबरीने भाग घेत असत. तपोवन शिक्षण पध्दती चालवण्यामध्येत्यांचा सहभाग पुरुषांच्या बरोबरीने असत. उदाहरणार्थ मैत्रेयी, गार्गी इत्यादी विद्वान स्त्रियावादविवादामध्ये निपूण असून इतरही अनेक सांस्कृतिक कार्यक्रमांमधील सहभाग महत्त्वपूर्णहोता. अशा प्रकारे वैदिक कालखंडातील स्त्रिया विकसित असून एक मानव या संबंधाने स्त्री -पुरुष समानता दिसून येते. त्यामुळे त्याकाळी समाज व्यवस्थाही सुदृढ असल्याचे दिसते.स्त्रियांवरती अन्याय, जुलूम इत्यादी अनिष्ट प्रकारच्या कोणत्याही बाबी दिसून येत नाहीत.त्यामुळे या काळामध्ये संतुलित अशी विकसित समाज रचना दिसून येते.

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न - वैदिक कालखंडातील स्त्रीयांचे स्थान स्पष्ट करा.

२.४.२ वैदिक कालखंडानंतर स्त्रीयांचे समाजातील स्थान

वैदिक कालखंडानंतरचा काळ हा स्त्रीयांच्या स्थित्यंतरातील दुसरा कालखंड होय. याकालखंडात स्त्रीयांची भूमीका मर्यादित करण्यात आली. आई, बहिण, बायको व मुलगीएवढयापुरतीच सिमीत करण्यात आली. मनुस्मृती आणि अन्य धर्म - शास्त्राप्रमाणे स्त्रीलापरावलंबी करण्यात आले म्हणजे तिला पुरुषांवर अवलंबून राहावे लागले. त्यामुळे तिच्याहक्कांवर, व्यक्ती स्वातंत्र्यावर संकट आले. मनुस्मृती आणि धर्मशास्त्रांनी स्त्रीच्या वागण्यावरबंधने घातली, वेगवेगळया प्रकारचे नियम केले त्यावर नियंत्रण पुरुषांचे ठेवण्यात आले.सामाजिक सुरक्षिततेच्या नावाखाली तिच्यावर अनेक बंधने लादण्यात आली, 'चूल आणि मूल' हेस्त्रीचे कार्यक्षेत्र बनले. स्त्री ही उपभोग्य वस्तू समजली जावु लागली. या दुसऱ्या कालखंडातस्त्रीवर पुढीलप्रमाणे अनेक बंधने घालण्यात आली.

- हुंडापध्दती सुरु झाली.
- स्त्रीयांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले.
- देवदासी ही अनिष्ट प्रथा रुढ झाली.
- सती जाण्याची पध्दत प्रस्थापित झाली.
- विधवा स्त्रीयांना पुनर्विवाहाचा अधिकार नाकारण्यात आला.
- बहुपत्नीत्व प्रथा अस्तित्वात आली.
- स्त्रीयांचे सामाजिक स्थान व दर्जा खालावला.
- स्त्री दुर्बलतेचे प्रतिक बनली.

वरील प्रमाणे सर्वप्रकारची बंधने या कालखंड स्त्रीयांवर लादल्यामुळे लिंगभेद निर्माणहोऊन स्त्री -पुरुष असमानता समाजामध्ये निर्माण झाली. पुरुष श्रेष्ठ व स्त्री कनिष्ठ असेसमजले जाऊ लागले व पितृस्ताक समाज निर्माण झाला. स्त्रीला हीन, दीन, लाचार समजलेगेल्यामुळे समाज व्यवस्था असंतुलित होऊन अधःपतित झाल्याचे दिसून येते.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - वैदिक कालखंडावर स्त्रीयांचे समाजातील स्थान स्पष्ट करा.

२.४.३ सध्याचे स्त्रीयांचे समाजातील स्थान

आधुनिक समाजाने स्त्री -पुरुष समानता मान्य केली आहे. स्त्री व पुरुष यांच्यातभेदभाव करु नये. स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळायला हवे. एक व्यक्ती म्हणून स्त्रीलाप्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे. या सर्वांना विचार करुन भारतामध्ये राजा राममोहन रॉय यांच्यापासून तेमहात्मा गांधीपर्यंत अनेकांनी स्त्रीयांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली. स्त्रीवर्गाच्या प्रश्नाकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. महाराष्ट्रात महात्मा जोतीराव फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी धोंडोकेशव कर्वे यांसारख्या समाजसुधारकांनी स्त्रीयांच्या सामाजिक गुलामगिरीच्या विरोधात सततआवाज उठवला. स्त्रीयांना पुढील हक्क मिळवण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले आणि त्यांच्याप्रयत्नामुळे स्त्रीयांच्या समस्येसंबंधी जागृती निर्माण झाली. पुढील समस्ये संबंधी वरील समाजसुधारकांनी विचार करुन त्यातून स्त्रीयांची सुटका करण्याच्या कसोसीने प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

- केशवपन
- विधवा
- विवाहबंदी
- बाल विवाह
- सतीची प्रथा
- स्त्रीयांचे शिक्षण
- स्त्रीयांचे स्वातंत्र्य इत्यादी.

त्याचप्रमाणे राजा राममोहन रॉय यांनी सतीची प्रथा बंद करण्यासाठी संघटित चळवळ केली.त्यांच्या प्रयत्नांना यश झाले आणि १८२९ साली सतीची प्रथा बंद करण्याचा कायदा अमलातआला.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय संविधानाने स्त्री - पुरुष मूलभूत हक्क दिले व दुष्ट प्रथांवरकायदयाने बंदी घातली. ती पुढील प्रमाणे.

पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांना शिक्षणाच्या व रोजगाराच्या समान संधी उपलब्ध करून दिल्या.

- मताधिकारासारख्या महत्त्वाचा हक्क मिळाला.
- सती, हुंडा, कन्याविक्रय, बहुपत्नीत्व यासारख्या दुष्ट प्रथावर बंदी घालण्यात आली.
- स्त्रीयांना घटस्फोटाचा अधिकार देण्यात आला.
- मालमत्तेतही कायदेशीर वाटा देण्यात आला.
- मालमत्तेतही कायदेशीर वाटा देण्यात आला.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये १/३ जागा राखून ठेवण्यात आल्या.
- वक्तीगत स्वातंत्र्याचा हक्क देण्यात आला.

या सर्व तरतूदीमुळे सर्व स्त्रीया शिक्षण घेऊन अर्थाजन करू लागल्या आहेत. सार्वजनिक जीवनात महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या उचलत आहेत. लोकशाहीच्या दृष्टीने ही अतिशय महत्त्वाची बाब आहे.

अर्थात वरील तरतूदीमुळे स्त्रीयांचे सर्व प्रश्न सुटले नाहीत. हुंडाबळी, कुटुंबात होणारा छळ, मारहाण यासारख्या समस्या अनेक स्त्रीयांच्या वाटयाला येत आहेत. ज्या ठिकाणी स्त्रीयांच्या साक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे उदा. केरळ, मिझोराम व गोवा या राज्यात स्त्रीयांची पिळवणूक व अत्याचार यांचे प्रमाण कमी आहे.

भारतातील काही जाती - धर्मांमध्ये पुरुषांना प्रत्येक बाबतीत प्राधान्य दिले जाते. उदा. शिक्षण, आहार, सामाजिक कार्यक्रम व काही धार्मिक प्रथा इत्यादी बाबींमध्ये पुरुषांना प्राधान्य दिले जाते. व स्त्रीयांना गौण समजले जाते. फक्त गरीब कुटुंबांमध्ये हे पाहावयास मिळत नाही. तर श्रीमंतांच्याही घरी हीच परिस्थिती दिसून येते.

अनेक साक्षर कुटुंबांमध्येही स्त्रीच्या गर्भाची गर्भजल परिक्षेद्वारा चाचणी करून ती मुलगीअसेल तर गर्भपाताद्वारे भ्रूणहत्या करण्यात येते. मुलीच्या लग्नाच्या वेळी हुंडा देता येणार नाही याविचरणेतून नवजात मुलीची हत्या (Female Infanticide) केली जाते. ही प्रथा उत्तरभारतात मोठ्या प्रमाणात आहे. शहरांमध्ये तर विविध प्रकारे स्त्रीयांची पिळवणूक केली जाते. स्वातंत्र्यानंतर आपण स्त्री - पुरुष समानता या दिशेने जाण्याचा निर्धार केला आहे. त्यासाठी ठोस पावलेही उचलली आहेत. त्याचे काही चांगले परिणाम ही आपल्याला दिसून येत आहेत. शिक्षण, अर्थाजन, प्रशासन, राजकारण या सर्व क्षेत्रांत स्त्रीया आता हिरिरीने भाग घेऊ लागल्या आहेत. परंतु याचबरोबर स्त्री - पुरुष समानतेचा खरा गर्थितार्थही लक्षात घेणे आवश्यक आहे. स्त्री - पुरुष समानता याचा अर्थ स्त्री सुध्दा पुरुषाप्रमाणे एक व्यक्ती आहे. तिला सुध्दा मन, भाव, भावना, आहे. त्यामुळे तीलाही एक मानव म्हणून गौरव मिळाला पाहिजे. या अर्थाने स्त्री - पुरुष समानतेचा अर्थ आज समाजात अस्तित्वात आल्यास वरील सर्व क्षेत्रांमध्ये ती खऱ्या अर्थाने यशस्वी होणार आहे.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - भारतीय समाजातील स्त्रीयांचे काळातील स्थान स्पष्ट करा.

२.५ स्त्रीयांवरील अत्याचार

२.५.१ स्त्रीयांवरील अत्याचाराचा अर्थ

सन १९९३ मध्ये युनाईटेड नेशन्स ने स्त्रीयांवरील अत्याचाराची व्याख्या पुढील प्रमाणेकेलेली आहे. “any act of gender- based violence that results in, or islikely to result in physical, psychological or sexual harm or sufferingto a woman, including threats of such acts, coercion or arbitrarydeprivations of liberty whether occurring in public or private life.”

थोडक्यात स्त्रीयांवरील अत्याचार अथवा हिंसाचाराची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येते.स्त्रीयांच्या ईच्छेविरुद्ध, मनाविरुद्ध काही कृती करण्यास भाग पाडणे, त्यांची मुक्तसंमती नसतानाही भाग पाडणे, की जेणे करुन त्यांना शारीरिक ईजा होईल किंवा मानसिकधक्का बसेल त्या कृतीस अत्याचार किंवा हिंसासार असे म्हणता येईल. स्त्रीयांवरीलअत्याचाराचे वर्गीकरण पुढील तीन प्रकारात करता येते.

अ) कुटुंबाच्या अंतर्गत : कुटुंबामधून स्त्रीयांवर पुढील अत्याचार होतात.

- हुंड्यासाठी छळ.
- वाईट वागणूक (विशेषत : स्त्रीयांना)
- घरातील सभासदांकडून सतत निंदा - नालस्ती इत्यादी प्रकारचे बोलणे.
- संपत्तीतील हिस्सा देण्यास नकार
- उपासमार व मारहाण

ब) कायदयाने दंडणीय अत्याचार : कायदयाने दंडनीय स्वरुपाचे किंवा फौजदारी स्वरुपाचेअत्याचारामध्ये पुढील अत्याचारांचा समावेश होतो.

- विनयभंग आणि बलात्कार
- अपहरण आणि खून
- नववधूला जाळणे
- छळ करुन आत्महत्यास प्रवृत्त करणे.
- स्त्रीयांची विक्री किंवा लिलाव
- वेश्या व्यवसाय करण्यास प्रवृत्त करणे.

क) सामाजिक अत्याचार - स्त्रीयांवर सामाजिक स्वरूपाचे अत्याचार पुढील प्रमाणे होतात.

- तरुण विधवेला सती जाण्यास बळजबरीने सांगणे.
- कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ
- सार्वजनिक वाहतुक व इतर ठिकाणी लैंगिक टोमणे मारणे.
- स्त्रीयांविरुद्ध कोर्टात खोटी साक्ष देणे.
- तरुण स्त्रीयांना डोळा मारणे व चावट चेष्टा -मस्करी करणे इत्यादी.

अत्याचार करण्यास जबाबदार व्यक्ती -

स्त्रीयांवर अत्याचार करण्यात तिच्याच कुटुंबातील सभासद पुढाकार घेतात व काहीअपरिचीतही त्यामध्ये असतात. एका सर्वे नुसार ६०%स्त्रीयांवरील अत्याचार तिच्या घरातीलव्यक्तीकडूनच केले जातात तर ४०%अत्याचार हे बाहेरील अपरिचित व्यक्तीकडून केलेजातात. घरातील व्यक्तींमध्ये पालक व त्यांचे नातेवाईक किंवा सासरचे लोक असू शकतातअनेकदा आपण वर्तमान पत्रात वाचतो की, बापाने स्वतःच्या मुलीवर बलात्कार करून तिचा बळीघेतला. अनेकदा हुंडा किंवा बापाकडून पैसे आणण्यासाठी सासरच्या लोकांकडून नववधूचा छळकेला जातो. कुटुंबाबाहेरील व्यक्ती म्हणजे शेजारी किंवा इतर अपरिचित व्यक्ती होय.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - अत्याचार किंवा हिंसाचाराचा अर्थ / व्याख्या सांगून अत्याचाराचे वर्गीकरण करा.

२.५.२ भारतीय स्त्रीयांवरील अत्याचाराचे किंवा समस्येचे प्रकार

भारतीय संविधानाने स्त्रीयांना मूलभूत हक्क दिले तसेच स्त्रीयांच्या सामाजिकसुरक्षेसाठी काही कायदेही करण्यात आले तरी सुध्दा भारतीय स्त्रीला विविध प्रकारच्याअत्याचारांना सामोरे जावे लागत आहे. ह्या अत्याचाराचे किंवा समस्येचे प्रकार पुढील प्रमाणेआहेत.

(१) कनिष्ठ दर्जा- भारतीय स्त्रीला अजूनही समाजामध्ये दुय्यम स्थानच दिले जाते.स्त्रीयांचा कनिष्ठ दर्जा दर्शविणारे घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

- साक्षर आणि श्रीमंत कुटुंबामध्येही त्रयस्थांसारखी वागणूक दिली जाते. अनेकदाकुपोषणही केले जाते.
- भारतातील काही भागात विशिष्ट जमातीत अजूनही सतीची प्रथा चालू आहे.
- मूलीची गर्भ असेल तर गर्भपात केला जातो.

- समाजातील स्त्रीच्या वागणूकीवर मर्यादा असतात.
- अनेक कुटुंबामध्ये किंवा काही ठराविक धर्मांमध्ये स्त्रीला नोकरी करण्याची परवानगी नाही.

(२) **साक्षरता** - स्वातंत्र्यानंतर भारतातील साक्षरतेचे प्रमाण वाढले आहे. १९५१ मध्ये भारतातील साक्षरतेचे प्रमाण १८% होते तर २००१ मध्ये ते ६५% इतके झाले. पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ७६% आहे तर स्त्रीयांच्या साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा कमी म्हणजेच ५४% आहे. भारतातील काही राज्यांमध्ये स्त्रीयांच्या साक्षरतेचे प्रमाण राष्ट्रीय साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा कमी आहे. स्त्रीयांच्या साक्षरतेचे प्रमाण कमी असण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे मुलींच्या सुरक्षिततेचा अभाव हेच आहे. त्याचप्रमाणे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधून मुलींच्या गळतीचे प्रमाणही जास्त आहे. मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व पालकांनाही नसते. त्यांना फक्त एवढेच समजते की मुलगी कितीही शिकली तरी तिला चूल आणि मूल हे चुकणार नाही. केरळ, गोवा व मिझोराम या राज्यांमध्ये स्त्रीयांच्या साक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे.

(३) **स्त्रीयाविरुद्ध हिंसाचार** - स्त्रीयाविरुद्ध मोठ्या प्रमाणावर हिंसाचार होतो. घरात आणि घराबाहेरही स्त्रीयांची छळवणूक मोठ्या प्रमाणावर होते. पुढील घटनांवर हे समजण्यास मदत होते.

- **हुंडा** : हुंडा विरोधी कायदा १९६१ संमत करूनही भारतामध्ये काही जमातीमध्ये मोठ्याप्रमाणावर हुंडा घेतला जातो. हुंडा न दिल्याने अनेक नववधूंना सासरी त्रास होत असल्याच्या तक्रारी पोलीस स्टेशनला नोंदविल्या जातात. काही ठिकाणी तर मुलींना जाळण्याच्याही घटना घडतात. यातील अनेक हुंडाबळीच्या नोंदी भीतीमुळे व कायद्याचा ससेमिरा चुकविण्यासाठी पोलीस स्टेशनला केल्याच जात नाहीत.
- **बलात्कार व लैंगिक अत्याचार** : शहरात या समस्येला स्त्रीयांना सातत्याने तोंड द्यावे लागते. दिवसेंदिवस लैंगिक शोषण व बलात्काराच्या घटना वाढतच आहेत. प्रत्येक दोन तासांला आपल्या देशात एक बलात्कारीत घटनेची नोंद होते. लाजेमुळे किंवा शरमेने कित्येक बलात्कारीत घटनेची नोंदी केल्या जात नाहीत. भारतात सर्वात जास्त बलात्काराच्या घटना मध्य प्रदेशात घडतात, तर शहरांमध्ये सर्वात जास्त बलात्कार दिल्लीत होतात.

लैंगिक शोषण व बलात्कार ह्या घटना अनेकदा तिच्या सासरच्या घरातील पुरुषसंभासदांकडूनही होतात. तरुण मुलींना शहरामध्ये अशा प्रकारच्या घटनांना रोज सामोरे जावे लागते.

(४) **बायकोला मारणे** काहीही अगदी किरकोळ कारणावरून बायकोला मारणे ही भारतातील सर्वसामान्य अशी बाब आहे. दुदैवाने अनेक बायकां हे स्वीकारतात. गरीब कुटुंबातच नव्हे तर श्रीमंत व साक्षर कुटुंबामध्येही असे प्रकार होत असतात. अगदी साक्षर असलेल्या स्त्रीयाही हे प्रकार निमूटपणे सहन करतात. बायकोला मारणे हा आपला मूलभूत हक्क आहे असेच पुरुषमानतात.

(५) **विधवांच्या समस्या** भारतीय समाजांमध्ये विधवांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावेलागते. कायद्याने जरी विधवांना पुर्न विवाहास परवानगी दिली असली तरी प्रत्यक्षात त्यांच्याशीविवाह करण्यास कोणीही तयार होत नाही. ज्याची बायको मरण पावली आहे अशा व्यक्तीहीविधवेशी लग्न करण्यास तयार होत नाहीत.

विशेष म्हणजे समाजामध्ये विधवांच्या वागण्यावर अनेक बंधने धर्माने घातलेली आहेत. काही जमातींमध्ये तर विधवांना कोणत्याही सामाजिक कार्यक्रमात सहभागीच होता येत नाही. त्याचप्रमाणे ठराविक रंगाचेच कपडे किंवा रितीरीवाजाप्रमाणे कपडे परिधान करावी लागतात.

(६) **कामाच्या ठिकाणच्या समस्या** नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या बाबतीत ही समस्या आहे. उच्च शिक्षणांमुळे स्त्रीयांनी संघटीत क्षेत्रात नोकरीसाठी प्रवेश केला. शहरामध्ये वनिमशहरामध्ये स्त्रीयांच्या नोकरीचे प्रमाण जास्त आहे. स्त्री कामगारांना कामाच्या ठिकाणी पुढीलसमस्यांना तोंड द्यावे लागते.

- **लैंगिक शोषण** प्रत्येक संघटनेत संस्थेत कामाच्या ठिकाणी स्त्री कामगाराचे, मोठ्याप्रमाणावर लैंगिक शोषण होत आहे. अगदी शैक्षणिक संस्थाही त्यास अपवाद नाहीत. याविरुद्ध तक्रार नोंदविल्यास न्याय मिळू शकतो. परंतु प्रसार माध्यमाद्वारे नको ती प्रसिध्दी, कायद्याची औपचारिकता पूर्ण करणे आणि कागदोपत्री पुरावे गोळा करणे या कटकटीपासूनसुटका म्हणून शक्यतो तक्रार केली जात नाही.
- **वेतनातील विषमता** विशेषतः असंघटीत क्षेत्रामध्ये स्त्रीयांना पुरुषांच्या तुलनेत कमीवेतन दिले जाते. भारतीय संविधानातील कलम -३९ प्रमाणे समान कामासाठी स्त्री -पुरुषांना समान वेतन देण्यात यावे अशी तरतूद असूनही अनेक ठिकाणी याचीअंमलबजावणी होत नाही आणि स्त्रीयांचीही कोणत्याही प्रकारची तक्रार नसते. अनेकदाभारतीय संविधानातील हा कायदाच अनेक स्त्रीयांना माहित नसतो.
- **पदोन्नती** अनेकदा स्त्रीयांना सर्वोच्च पदापर्यंत बढती दिली जात नाही. ठराविकपातळीपर्यंतच स्त्रीयांनी काम करावे अशी पुरुषांची अपेक्षा असते. बॉस म्हणून स्त्री असणे हेपुरुष मान्यच करीत नाहीत. त्यामुळे स्त्रीयांना पदोन्नतीच्या मर्यादा असतात.
- **मानृत्व** अनेक ठिकाणी स्त्रीयांना बाळंतपणासाठी रजा द्यावी लागते म्हणून कमी प्राधान्यदिले जाते. काही ठिकाणी तरी स्त्रीयांना घेतलेच जात नाही. त्याचप्रमाणे घरची सर्वजबाबदारी सांभाळून स्त्रीयांना नोकरी करावी लागते. यामुळे कामावर उशीरा येणे, अनेकदाकामावर गैरहजर राहणे इत्यादी कारणांमुळे स्त्रीयांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.
- **विभक्त कुटुंबातील समस्या** विभक्त कुटुंब म्हणजे नवरा □बायको व मुले. सध्याविभक्त कुटुंब पध्दतीच स्त्रीयांना आवडतात. परंतु विभक्त कुटुंब पध्दतीमध्ये स्त्रीयांनाजास्त समस्या उद्भवतात घटस्फोटाचे सर्वात जास्त प्रमाण विभक्त कुटुंब पध्दती

मध्येचदिसून येते. मुल झालेल्या स्त्रीयांनी घटस्फोट दिल्यास तिला विविध समस्यांचा सामनाकरावा लागतो.

- **मर्यादित राजकीय सहभाग** - स्त्रीयांचा राजकारणातील सहभाग अगदी नगण्य आहे. केंद्रव राज्य दोन्ही पातळीवर विचार केल्यास हीच परिस्थिती दिसून येते. यामुळे विधान सभेतकिंवा लोकसभेत स्त्रीयांच्या समस्या ज्या काही थोड्याफार स्त्रीया आहेत त्या मांडतच नाहीत आणि पुरुष नेतृत्व योग्य प्रमाणात त्या समस्यांना न्याय देत नाही.

राजकीय पक्ष स्त्रीयांना उमेदवारी देण्यास उत्सुक नसतात. ज्या काही स्त्रीयांना उमेदवारीमिळते त्यातील थोड्याच निवडून येतात. बऱ्याच ठिकाणी ग्रामीण भागामध्ये निवडणुकीमध्येकाही स्त्रीया निवडून आल्या तरी त्या फक्त नामधारी असतात, सर्व कारभार अप्रत्यक्षरीतीने पुरुषच करत असतात. त्यामुळे स्त्रीला स्वतंत्रपणे, स्वतःच्या विचारांनी कारभारकरता येत नाही.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - भारतीय स्त्रीयांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराचे (हिसांचाराचे) किंवा समस्येचे वेगवेगळे प्रकार सांगा.

२.५.३ स्त्रीयांवरील अत्याचाराची कारणे

स्त्रीयांवर होणारे अत्याचार हे पुढील कारणांसाठी होत असतात.

- **पैशाशी संबंधीत** - हुंड्यासाठी तसेच इतर अनेक कारणांसाठी पैसे आणावे म्हणून नवराकिंवा सासरचे लोक नववधूवर अत्याचार करीत असतात. काही ठिकाणी नवरा दारुडाकिंवा जुगारी असेल तर बायकोकडे सतत पैशाची मागणी करतात. बायकोच्या कमाईवरउदरनिर्वाह करणारे अनेक लोक आहेत.
- **व्यक्तीमत्वसंबंधीत** - अनेकदा व्यक्तीमत्वावरून स्वभावाची चुकीची ओळख केली जातेआणि स्त्रीचा छळ सुरु होतो. संशयी स्वभावाचा नवरा बायकोच्या लहान - सहानहालचालीवरून तिच्यावर संशय घेतो. अशावेळी संबंधीत स्त्रीचा छळ केला जातो.
- **तणावाची परिस्थिती** - घरातील तणावग्रस्त वातावरणाने स्त्रीला अनेक समस्यांना तोंड द्यावेलागते. घरातील मुले व्यवस्थित वागत नसतील तर वडील आईलाच संपूर्ण दोष देतात.वडिलांच्यावर तणाव येतो त्यामुळे ते त्यांचा राग बायकोवर काढतात.

- **मद्यपान** - दारुची किंवा अंमली पदार्थाची नशा करणाऱ्या व्यक्ती बायकोचा छळ मोठ्याप्रमाणावर करतात. नशेमध्ये या व्यक्ती बायकोच्या शारीरिक व मानसिक छळ करित असतात.
- **पुरुषी अहंकार** - प्रत्येक कुटुंबामध्ये नेहमी पुरुषांचेच वर्चस्व असते. त्यामुळे नवऱ्याची चूकदाखवण्याची व ती सुधारण्याचा प्रयत्न बायकोने केल्यास पुरुषी अहंकार दुखावला जातो. अशावेळी संबंधीत स्त्रीला विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते.
- **प्रसार माध्यमांचा अतिरेक** - विविध प्रसारमाध्यमाद्वारे दाखविले जाणारे कार्यक्रम, फिल्म वमालिका यामध्ये स्त्रीयांवरील अत्याचार वारंवार दाखवले जातात. याचाही परिणाम स्त्रीयांवरील अत्याचार वाढवण्यात होतो.
- **सूडाची भावना** - सूडाच्या भावनेने पेटून उठलेल्या लोकांकडून स्त्रीयांवर मोठ्या प्रमाणावर अत्याचार होतात. उदा. एकादचा निरापराध पुरुषाला एखादया स्त्रीने बलात्कारासारख्या गुन्ह्यात अडकविल्यास संबंधीत व्यक्ती सूडाने पेटून उठते आणि मग अशा व्यक्तीकडून मोठ्या प्रमाणावर स्त्रीयांवर अत्याचार होतात.

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न - स्त्रीयांवर होणाऱ्या अत्याचाराची कारणे सविस्तर सांगा.

२.५.४ अत्याचाराचे स्त्रीवर होणारे परिणाम

अत्याचाराचे स्वरूप कसे आहे यावरून स्त्रीवर होणाऱ्या परिणामांचे स्वरूप ठरते. अत्याचारामुळे स्त्रीवर खालील प्रमाणे परिणाम होतात.

- **मानसिक परिणाम** - अत्याचार मोठ्या प्रमाणावर होत असेल तर निश्चितपणेच स्त्रीच्या मानसिकतेवर त्याचा परिणाम होतो. अपहरण व बलात्कार सारख्या घटना असतील तर त्याचा स्त्रीच्या मनावर खोल परिणाम होतो. अनेकदा स्त्री अशा धक्यातून स्वतःला सावरू शकत नाही. अशा घटनांमुळे स्त्री आत्महत्या करण्यासाठी प्रवृत्त होतात.
- **शारीरिक परिणाम** - सासरच्या लोकांकडून मारहाण किंवा शारीरिक ईजा पोहोचल अशा स्वरूपाच्या घटना घडल्यास त्याचा परिणाम स्त्रीच्या शरीरावर होतो. अनेकदा अशा प्रकारच्या मार-झोडीमुळे स्त्रीला अपंगत्व येण्याचीही शक्यता असते.

- **आरोग्यावर परिणाम** - स्त्री लग्नाअगोदर तिच्या घरच्यांनी किंवा लग्नानंतर तिच्यासासरच्या लोकांनी योग्य आहार दिला नसेल किंवा तिच्या आजारपणात योग्य दवाखानाकेला नसेल आणि या घटना वारंवार घडत असतील तर त्याचा स्त्रीच्या आरोग्यावर वाईटपरिणाम होतो.
- **सामाजिक परिणाम** - बलात्कारासारखी घटना घडली असेल तर स्त्रीच्या सामाजिकजीवनावर त्याच्या मोठा परिणाम होतो. अशा घटनांची समाजातील लोकांकडून नको तीबोलणी व टोमणे ऐकून घ्यावे लागतात. समाज अशा व्यक्तींना नीटपणे जगूच देत नाही.
- **कुटुंबातील सभासदावर होणारा परिणाम** - नवरा किंवा सासरच्या इतर सभासदांकडूनस्त्रीचा छळ होत असेल तर त्याचा परिणाम तिच्या मुलांवरही होतो. आईवरील अत्याचार,छळ या विचारांमुळे मुलांचे तारुण्य उदासिनतेत जाते. अनेकदा मुले प्रौढ झाल्यानंतरसमाजात त्याच्या प्रतिष्ठेला धक्का बसतो.

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न - अत्याचाराचे स्त्रीवर होणारे परिणाम स्पष्ट करा.

२.६ स्त्री भृणहत्या

गर्भजल परिक्षेद्वारा जन्माला येणाऱ्या संततीचे लिंग तपासले जाते आणि मुलगी असेलतर साक्षर कुटुंबात गर्भपाताद्वारे भृणहत्या मोठ्या प्रमाणात केल्या जातात.अतिशय धक्कादायक बातमी २२ सप्टेंबर १९९९ च्या टाईम्स ऑफ इंडिया यावृत्तपत्रात आली होती. ती म्हणजे 'राजस्थानमधील देवरा गावात ११० वर्षात प्रथमच एकामुलीचे लग्न झाले.' म्हणजेच गेल्या १०० वर्षात या गावात एकही मुलगी जन्माला आली नाही.किंबहुना स्त्रीभृणहत्येद्वारा मुलगी जन्माला येऊ दिली नाही.

२.६.१ स्त्री- भृणहत्येची कारणे

- पितृसत्ताक समाज रचनेमुळे मुलाला प्राधान्य दिले जाते .- पितृसत्ताक समाज रचनेमुळेमुलीपेक्षा मुलाला श्रेष्ठ समजले जाते. पितृसत्ताक सत्तेमध्ये कुटुंबप्रमुख पुरुष असल्यानेमुलीपेक्षा मुलांची अपेक्षा केली जाते. याचबरोबर समाजामध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या रुढीपरंपरा आहेत उदा. श्राध्दाची संकल्पना, मृत्यु पावलेल्या व्यक्तीचे श्राध्द

घरातील मोठ्यामुलानेच घालायचे असते. या विचारामुळे मुलीपेक्षा मुलालाच महत्त्व दिले जात.

- सामाजिक गरज आणि आर्थिक व्यवहार हे मुलांच्या संदर्भात संबंधित असल्याचे समजलेजाते.- सामाजिक-आर्थिक विकास आणि स्त्री- भ्रूणहत्या यांचा संबंध व्यस्त असल्याचेदिसून येते. दि नॅशनल फॅमिली अँड हेल्थ सर्वे यांनी १९९८ -१९ मध्ये अहवालामध्येनमूद केले आहे की मुलगा असावा याची अपेक्षा शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागामध्ये जास्तआहे. प्रत्येक कुटुंबामध्ये कमीत कमी एक तरी मुलगा असावा. ही सामाजिक गरज समजलीजाते. तसेच समाजामध्ये जो मुलगा कमावतो, तेच आपल्याला उपयोगी पडणार आहे.असाही विचार केला जातो.
- मुलाला वंशाचा दिवा समजला जातो. - समाजामध्ये मुलगा असेल तरच आपला वंशटिकेल, त्यामध्ये सातत्य राहिल. असा विचार केला जातो. म्हणून प्रत्येक कुटुंबात मुलगाअसावा ह्या विचारानेही स्त्रीभ्रूण हत्या होते.
- इतर कारणे - भारतामध्ये मुलाला मालमत्ता (assats) समजले जाते तर मुलीला “देणे“(Liability) समजले जाते. आणि महत्त्वाचे कारण म्हणजे मुलीला विवाहात हुंडा द्यावालागतो. काही राज्यामध्ये तर मूलीला जन्मानंतरही मारले जाते यामुळे भारतातील काहीराज्यांत लिंग गुणोत्तरात स्त्रीयांची संख्या मोठया प्रमाणात घटत आहे. राजस्थान, बिहार,पंजाब आणि हरियाना इत्यादी राज्यांमध्ये दर हजार पुरुषांमागे स्त्रीयांचे प्रमाण अतिशयकमी होत आहे.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - स्त्री - भ्रूण हत्येची कारणे सांगा.

२.७ लिंग गुणोत्तर प्रमाण

२.७.१ सातत्याने घटत जाणारे लिंग गुणोत्तर

भारतीय संस्कृती ही पुरुषप्रधान आहे. भारतातील काही ठराविक जाती वगळता सर्वजातींमध्ये कुटुंबाचा प्रमुख हा पुरुषच असतो. भारताच्या उत्तर पूर्व भागातील काहीआदिवासीमध्ये कुटुंबप्रमुख म्हणून वयोवृद्ध स्त्रीचा विचार केला जातो. परंतु तुलनात्मकदृष्ट्याकुटुंब प्रमुख म्हणून पुरुषांचाच जास्त विचार केला जातो भारतातील सतत घटत जाणाऱ्या लिंगगुणोत्तराचे प्रमुख कारण म्हणजे पुरुष प्रधान संस्कृती आहे.

भारतातील लिंग गुणोत्तर

वर्षे दर हजारी पुरुषामागे स्त्रीयांचे प्रमाण

१९०१	९७२
१९११	९६४
१९२१	९५५
१९३१	९५०
१९४१	९४५
१९५१	९४६
१९६१	९४१
१९७१	९३०
१९८१	९३४
१९९१	९२७
२००१	९३३
२०११	९४०

Source : Census Report

वरील तक्त्यावरून आपल्या लक्षात येते की १९०१ मध्ये दर हजारी पुरुषामागे ९७२ स्त्रीया होत्या तर २००१ च्या जनगणनेप्रमाणे हे प्रमाण ९३३ एवढे खाली आलेले आहे. वरील आकडेवारी वरून लिंग गुणोत्तर सतत घटत नाही. तर ते कमी जास्त होत आहे. भारतात फक्त केरळ राज्य असे आहे की तिथे सर्वात जास्त स्त्रीयांचे प्रमाण आहे. तर हरियाना हा प्रदेश असाकी तिथे सर्वात कमी स्त्रीयांचे प्रमाण आहे.

भारतातील काही राज्यांचे लिंग गुणोत्तर प्रमाण पुढील तक्त्यात दाखविले आहे. (दर - हजारी पुरुषामध्ये स्त्रीयांचे प्रमाण)

राज्य	लिंग गुणोत्तर प्रमाण
केरळ	१०५८
तामीळनाडू	९८७
आंध्रप्रदेश	९७८
उत्तर प्रदेश	८९८
हरियाना	७६१

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - सातत्याने घटत जाणारे लिंग गुणोत्तर स्पष्ट करा.

२.७.२ लिंग गुणोत्तर कमी असण्याची कारणे

भारतामध्ये लिंग गुणोत्तर कमी असण्याची कारणे पुढील प्रमाणे आहेत.

(१) **मुलाला प्राधान्य** भारतातील सर्व धर्म आणि संस्कृतीमध्ये मुलगा जन्माला येणेभाग्याचे समजले जाते. मुलीचा जन्म अनिष्ट घटना समजली जाते. अनेक कुटुंबामध्ये मुलगाच व्हावा यासाठी प्रार्थना, पूजा करतात यामध्ये नवरा, बायको व सासरचेसर्वजण असतात. प्रामुख्याने स्त्रीला सुध्दा मुलगा व्हावे असेच वाटत असते मुलगाझाला तर पेढे वाटले जातात. परिस्थिती नसूनही बारसे मोठ्या धामधूमीत केले जाते. परंतु मुलगी झाल्यास दुःख व्यक्त केले जाते.

(२) **गर्भमत्ताद्वारे भृणहत्या** मुलगा हा वारसा असतो. म्हातारपणी आधार असतो. मुलगी दुसऱ्याच्या घरी जाणार. जाताना हुंडाच्या स्वरूपामध्ये संपत्ती घेऊन जाणार. याविचारामुळे मुलगी असेल तर भृणहत्या केली जाते.

(३) **मुलींच्या मृत्यूचे प्रमाण** मुलीचे संगोपन व्यवस्थित केले जात नाही. तिच्याआजाराकडे दुर्लक्ष केले जाते. या कारणामुळे भारतात लहान मुलींच्या मृत्यूचे प्रमाणजास्त आहे. सध्या भारतामध्ये दर हजारी जन्मासारखे मुलींच्या मृत्यूचे प्रमाण ६०आहे. तर भारतातील दर हजारी जन्मामध्ये एकूण बालकांच्या मृत्यूचे प्रमाण ४८ इतकेआहे.

(४) **मातृत्वपणात देखभाल** - स्त्रीयांना समाजात दुय्यम स्थान असल्याने त्यांच्याकडेसमाजाचा पाहण्याचा दृष्टीकोन पुरुषांसारखा नसतो. त्यामुळे अनेकदा स्त्रीया गर्भारअसतांना त्यांच्या आहाराकडे लक्ष दिले जात नाही. गरीब कुटुंबामध्ये ही समस्यामोठ्या प्रमाणावर उद्भवते. त्यामुळे बालमृत्यूचे प्रमाण वाढत जाते आणि स्त्रीच्याहीआरोग्याला धोका निर्माण होतो.

(५) **द्वारिद्र्य** गरीब कुटुंबामध्ये मुलाला अतिशय महत्त्वाचे स्थान असते. सर्व संपत्तीचा वारस आणि म्हातारपणांतील आधार म्हणून मुलाकडे पाहिले जाते. मुलगी झाली तर तिच्या आहाराकडे व आरोग्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्यामुळे लहान मुलींच्या मृत्यूचे प्रमाण मुलांपेक्षा जास्त आहे.

(६) **हुंडा पध्दती** मुलगी मोठी झाल्यानंतर लग्नात तिला हुंडा द्यावा लागेल. भारतातील ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर हुंडा दिला जातो व घेतला जातो. भारताच्या काहीभागात गरीब कुटुंबामध्ये मुलगी झाली की लगेच तिला अजूनही मारले जाते. हुंडापध्दतीचे खूप मोठे परिणाम स्त्री - पुरुष गुणोत्तरावर होतात.

(७) **लहान कुटुंब** विशेषत : शहरी भागामध्ये लहान कुटुंब ही फॅशनच झाली आहे. अनेक सुशिक्षित कुटुंबामध्ये प्रथम मुलगा झाला तर दुसरे मुल त्यांना नकोच असते कारण 'छोटे कुटुंब सुखी कुटुंब' ही संकल्पना सर्वांना पटत चालली आहे.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - लिंग -गुणोत्तर प्रमाण कमी असण्याचे कारणे सविस्तर स्पष्ट करा.

२.८ स्त्रीया आणि प्रसारमाध्यमे

समाज दर्शन मोठ्या प्रमाणावर घडवून आणणाऱ्या कोणत्याही साधनास प्रसार माध्यमअसे म्हणतात. टी.व्ही. रेडिओ, वर्तमानपत्र, मासिक, सिनेमा व आपल्या आजूबाजलाझळकणाऱ्या मोठ्या प्रमाणावरील जाहिराती इत्यादीचा समावेश प्रसार माध्यमामध्ये होतो. प्रसारमाध्यमे समाजामध्ये जागृती निर्माण करण्याचे काम करतात. त्याचप्रमाणे शिक्षण, सामाजिकहक्क इत्यादीची जाणीव समाजामध्ये प्रसार माध्यमे करून देतात. स्त्रीया संबधीत विषय, यामध्येस्त्रीयांवरी अन्याय व अत्याचार याविषयी समाज जागृती करणे हे सुध्दा प्रसारमाध्यमांचे कामआहे. स्त्रीयाविषयी प्रसारमाध्यमे सकारात्मक भूमिका बजावू शकतात, त्याच प्रमाणे नकारात्मकही भूमिका बजावू शकतात.

२.८.१ प्रसारमाध्यमांची स्त्रीयाविषयक सकारात्मक भूमिका

(अ) **स्त्रीयांच्या समस्यांना प्राधान्य देणे** भारतातील स्त्रीयांना येणाऱ्या समस्या दूरदर्शनआणि वर्तमानपत्रे विविध कार्यक्रमाद्वारे प्रसारीत करीत आहेत. स्त्रीयांवर होणारे अत्याचार यांनाविविध कार्यक्रमाद्वारे प्रसारीत केले जाते. यामुळे स्त्रीयांच्या समस्याविषयी पोलीस, सरकार, वन्यायदान संस्था लक्ष केंद्रीत करतात. उदा. एखादया बलात्काराच्या घटनेत संबधीत पुरुषालागुन्हाच्या प्रमाणापेक्षा कमी शिक्षा दिली आणि प्रसारमाध्यमांनी हा विषय जनतेसमोर आणला तरनिश्चितच त्यास योग्य न्याय मिळेल.

स्त्रीयांवर अत्याचार करणाऱ्या अनेक गुन्हेगारांना पोलीस दूर्लक्षीत करतात. गुन्हेगारश्रीमंत असेल किंवा राजकीय पार्श्वभूमी असलेला असेल तर पोलीस अशा गुन्हेगारास शिक्षाकरण्यास धजावत नाहीत परंतु प्रसारमाध्यमांनी हा विषय प्रखरतेने समाजासमोर आणल्यासत्यांना योग्य कृती करावीच लागेल. थोडक्यात समाजासमोर सत्य आणण्याचे कार्य अनेक प्रसारमाध्यमे प्रामाणिकपणे करत आहेत.

(ब) **प्रसारमाध्यमांनी स्त्रीयांना पाठींबा देणे** भारतातील स्त्रीयांना येणाऱ्या अनेकसमस्या, त्यांच्यावर होणारे अत्याचार, त्यांचा होणारा छळ इत्यादीसाठी प्रसारमाध्यमांनी स्त्रीयांनापाठिंबा दिला तर स्त्रीयांच्या समाजातील स्थानात नक्कीच वाढ होईलच. प्रसारमाध्यमांनीस्त्रीयांमध्ये जागृती करण्यासाठी स्त्रीयांचे अधिकार व हक्क सर्व स्त्रीयापर्यंत पोहचविण्याचे कार्यकरत

आहेत. स्त्रीचे समाजातील स्थान, आईचे महत्त्व इत्यादीवर लक्ष ठेवून १४ मे हा आईदिवस म्हणून पाळण्यात येतो.

(क) स्त्रीयांचे समाजातील स्थान उच्च करण्यासाठी प्रयत्न प्रसारमाध्यमे स्त्रीयांचेसमाजातील स्थान उच्च करण्याचे काम करू शकतात आणि करीतही आहेत. इंदिरा गांधी(राजकारण), मदर रेरेसा (सामाजिक कार्य), किरण बेदी (पोलीस खाते), किरण मझूमदार(उद्योगपती) पी.टी. उषा (क्रिडा) इत्यादी स्त्रीयांना प्रसार माध्यमांनी समाजासमोर त्यांच्याकर्तृत्वासह आणले पाहिजे. त्यामुळे तरुणींच्या मनामध्ये नवीन उमेद निर्माण होईल, करिअरच्यात्यांच्या अपेक्षा रुंदावतील त्याचप्रमाणे त्या कोणत्याही प्रकारचे धाडस करण्यास प्रवृत्त होतीलया धाडसी स्त्रीयांच्या कर्तृत्वाची जाणीव झाल्याने तरुण मुलींचे पालकही त्यांना करिअरसाठीमदत करतील त्यांना विविध क्षेत्रात प्रवेश करण्यासाठी प्रवृत्त करतील.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - प्रसारमाध्यमांची स्त्रीयाविषयी सकारात्मक भूमिका स्पष्ट करा.

२.८.२ प्रसार माध्यमांची स्त्रीयांविषयी नकारात्मक भूमिका

(अ) स्त्रीयांचे विकृत चित्रण स्त्री ही उपभोग्य वस्तू आहे असा सार्वतिक समज निर्माणकरण्यास प्रसार माध्यमे आणि त्यातून केले जाणारे स्त्रीयांचे विकृत चित्रण जबाबदार आहे.जाहिरातीमध्ये स्त्रीयांचे भडक व उत्तेजक प्रदर्शन करण्यात येते. चलचित्रांमध्ये अर्धनग्नताआणि कामूक दृश्यांची रेलचेल असते. अशा विकृत चित्रणांमुळे काम भावना चाळवते. आणित्यातून स्त्रीयांचा विनयभंग आणि बलात्काराच्या घटनांमध्ये सातत्याने वाढ होत असल्याचेदिसून येते. या सर्वांमध्ये प्रसार माध्यमे तर जबाबदार आहेतच. परंतु अनेक स्त्रीया मॉडेलप्रसिध्दीसाठी या सर्वांसाठी तयार होतात.

(ब) स्त्रीयांवर अत्याचार होणाऱ्या कार्यक्रमांचे प्रसारण अनेक दूरदर्शन मालिकांमध्येआणि विविध कार्यक्रमांमध्ये स्त्रीयांवरील अत्याचार दाखवले जातात, बलात्काराच्या घटनावारंवार दाखवल्या जातात. त्यामुळे पुरुषांना आयताच चर्चेला विषय मिळतो कार्यक्रमांमध्येदाखविल्याप्रमाणे वाईट कृत्य करण्याचे तरुणांच्या मनामध्ये येते. काही चित्रपटांमध्ये तर अगदीअश्लील चित्रण दाखवले जाते. दूरदर्शनवरील अनेक जाहिराती कुटुंबातील सदस्यांनी एकत्रबसून पाहण्यास लाज वाटते अशाच असतात. दूरदर्शनवरील विविध कार्यक्रमांमध्ये विवाह बाहयसंबंधाचे उदात्तीकरण आणि अवास्तव चित्रण प्रसारित करण्यात येते.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - प्रसार माध्यमांची स्त्रीयांविषयी नकारात्मक भूमिका स्पष्ट करा.

२.९ भारतांतील स्त्रीयांच्या समस्या सोडवण्यासाठी उपाय

स्त्रीयांच्या समस्या व्यवस्थितपणे कमी करण्याचा प्रयत्न केल्यास भारतीय समाजाच्याविकासात स्त्रीया महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात भारतीय स्त्रीयांच्या समस्या सोडवण्यासाठी पुढीलप्रमाणे उपाय -योजना करता येतील.

(१) **स्त्रीयांना शिक्षण** सध्या भारत सरकारने स्त्रीयांना सक्तीचे शिक्षण केले आहे.इयत्ता बारावी पर्यंत सर्व मुलींना मोफत शिक्षण देण्याचे भारत सरकारने ठरविलेआहे.याच्याही पुढे जाऊन महाराष्ट्र शासनाने सर्व मुलींना पदवी पर्यंतचे शिक्षण मोफतदेण्याचे ठरविले आहे. 'शिकलेली आई घरास पुढे नेई' हे प्रत्यक्षात आणण्यासाठी स्त्रीशिक्षण १००%पूर्ण झाले पाहिजे.

२) **समाज जागृती** स्त्रीयांच्या सकारात्मक बाजू समाजासमोर आणणे अतिशयमहत्त्वाचे आहे. समाजाच्या मनात असणाऱ्या पारंपारिक रुढी व परंपरा काढूनटाकण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर समाज जागृती आवश्यक आहे. अशासकीय संघटनासरकारी संघटना व काही खाजगी संघटनांनीही पुढाकार घेऊन हुंडा प्रतिबंध, स्त्री -शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह व बाल - स्त्री विवाह इ. विषयी समाज जागृती केल्यासस्त्रीयांच्या सामाजिक व आर्थिक दोन्ही समस्या कमी होण्यास निश्चितच मदत होणारआहे.

(३) **कायदेशीर प्रक्रियेचे सुलभीकरण** स्त्रीयांसाठी शासनाने अनेक कायदे केलेआहेत. भारतीय संविधानाने विविध तरतूदी केल्या आहेत. परंतु अत्याचारीत स्त्रीलाया कायदयाने न्याय मिळवण्यासाठी अनेक जाचक प्रक्रियेला सामोरे जावे लागते हीचप्रक्रिया जर सुलभ केली. तर प्रत्येक स्त्री कायद्याचा आधार घेईल अन्यथा अत्याचारहोऊनही स्त्रीया कायद्याचा आधार घेणार नाहीत.

(४) **पोलीस खात्याची भूमिका** पोलीस विभागाने जर स्त्रीयांना सहानुभूतीदाखविल्यास त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी मनःपूर्वक प्रयत्न केल्यास अत्याचारकरणाऱ्यांची अत्याचार करण्याची हिम्मतच होणार नाही. अत्याचार करणारे श्रीमंतअसो की राजकारणी असो याचा विचार न करता पोलीस खाते वाजल्यास स्त्रीयांवरीलहोणाऱ्या अत्याचाराची तीव्रता कमी होईल.

(५) **कायद्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी** स्त्रीयांवरील अत्याचारासंबंधी करण्यात आलेले कायदे कागदोपत्री अनेक आहेत. राज्य घटनेतही अनेक तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. परंतु या सर्व तरतूदी केवळ कागदावरच राहतात. प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होत नाही. प्रत्यक्षात संबधीत कायद्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी केल्यास भारतीय स्त्रीयांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण निश्चितच कमी होईल.

(६) **धार्मिक नेतृत्वाचा पाठिंबा** स्त्रीयांचे समाजातील स्थान सुधारण्यात विविधधर्मांच्या नेत्यांचे सहकार्य मिळाल्यास मोठ्या प्रमाणावर फायदा होईल. सर्व जाती -धर्मांचे नेते ज्यांच्या संबंधीत समाजावर किंवा धर्मावर मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव आहे. भारतातील सर्व धर्मातील लोक त्यांच्या धर्मातील नेतृत्वावर पूर्णविश्वास व्यक्त करतात. म्हणून या धार्मिक नेत्यांनी ठरविल्यास स्त्रीयांवरील अत्याचाराची तीव्रता अगदी कमी होईल.

(७) **कामाच्या ठिकाणी सकारात्मक दृष्टीकोन** स्त्रीया ज्या ठिकाणी नोकरी करतात. त्या कामाच्या ठिकाणी मालकाने व सर्व सहकार्यांनी स्त्रीयांविषयी सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवला व स्त्री कर्मचाऱ्यास योग्य वागणूक देण्याचे ठरविल्यास स्त्री अत्याचारकमी होतील.

(८) **अशासकीय संघटनांची भूमिका** स्त्रीयांचे समाजातील स्थान बळकट करण्याची अशासकीय संघटनांची भूमिका अतिशय महत्त्वाची असते. या संघटना स्त्रीयांच्या विविध समस्या समाजामध्ये पोहचवतात व स्त्रीयांना पाठिंबा देण्याचे कामही करतात.

(९) **संसदेत प्रभावी स्त्री नेतृत्व** स्त्रीयांच्या समस्या त्यांच्यावर होणारे अन्याय त्यांच्याहोणारा छळ इत्यादी प्रभावीपणे संसदेत मांडण्यासाठी प्रभावी स्त्री नेतृत्वाची गरज आहे.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - भारतातील स्त्रीयांच्या समस्या सोडवण्यासाठीचे उपायांची सविस्तर चर्चा करा.

२.१० सारांश

असमानतेच्या नकारात्मक दृष्टिकोनांमुळे लिंगभेद, वर्णभेद, वंशभेद, प्रांतभेद, भाषाभेद, जातीभेद, अशा निरनिराळ्या प्रकारच्या भिन्नता समाजामध्ये निर्माण होतात. हे सर्व भेद समानतेच्या अभावामुळे म्हणजेच असमानतेमुळे समाजात निर्माण होतात. ही सर्व प्रकारची भिन्नता समाजातून समूळ नष्ट होण्यासाठी समानता समाजामध्ये येणे गरजेचे आहे. या सर्व प्रकारच्या भिन्नता मानवी समाजामध्ये संबंधाच्या समस्येमुळे निर्माण होतात. त्यामुळे मानवी

जीवनांमध्ये संबंधाची समस्या प्रथम सुटणे. त्यावरील उपायाचा शोध घेणे ही महत्त्वपूर्ण गोष्ट आहे. संबंधाची समस्या सोडवण्यासाठी मानवा - मानवांमध्ये एकाच शक्तीचा वास असल्याने दैवी भ्रातृभावाचा संबंध प्रस्थापित होणं, गरजेचे आहे.

स्त्री - पुरुष समानता आणण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी आणि प्रबोधनकारांनी प्रयत्न केले आजच्या वैज्ञानिक आणि तांत्रिक युगामध्ये स्त्री ही पुरुषाच्या बरोबरी सर्व क्षेत्रात हिरीरीने भाग घेत आहेत. अनेक क्षेत्रामध्ये स्त्री ही यशस्वी कामगिरी करित असल्याने ती अनेक प्रकारच्या महत्त्वाची जबाबदाऱ्या स्त्रीया उचलत आहेत. परंतु सद्यपरीस्थितीमध्ये स्त्री -पुरुष समानता म्हणजे जेजे पुरुष करतो, ते ते सर्व स्त्री करू शकते, या मर्यादित अर्थाने न घेता, स्त्री -पुरुष समानतामध्ये स्त्री ही सुध्दा एक व्यक्ती आहे, म्हणून एक मानव या नात्याने स्त्री -पुरुष समानता अपेक्षित आहे. आजच्या स्त्रीला मानव म्हणून गौरव मिळाल्यास स्त्री आणि पुरुषांमध्ये कोणत्याही प्रकारचे भेद राहणार नाहीत. पुरुष व स्त्रीयांमध्ये एकमेकांबद्दल द्वेषाचे व तिरस्काराचे संबंध न राहता आत्मीयतेचे संबंध निर्माण होतील व समाज खऱ्या अर्थाने प्रगती पथावर वाटचाल करेल.

मानवी समाज हा पुरुष आणि स्त्री या दोन्ही पासून निर्माण झालेले असतो. समाज प्रगतीशील व विकसित असण्यासाठी पुरुष आणि स्त्री विकसित असण्याची गरज आहे. यासाठी स्त्री -पुरुष समानता समाजात असावी लागते. ही स्त्री -पुरुष समानता समाजात असावी लागते. ही स्त्री -पुरुष समानता एक मानव म्हणून असावी वैदिक काळामध्ये अशा प्रकारची समानता होती. परंतु वैदिक काळानंतर स्त्री -पुरुष असमानता निर्माण झाली. पितृसत्ताक समाजाची निर्मिती झाली. त्यामुळे स्त्री एक भोग्यवस्तू मानली जाऊ लागली यांतूनच स्त्रीयांवर अत्याचार होऊ लागला. हा अत्याचार कनिष्ठ दर्जा, हुंडा, बलात्कार व लैंगिक अत्याचार, बायकोला मारणे, विधवांच्या समस्या, भृणहत्या, लैंगिक शोषण, वेतनातील विषमता, विभक्त कुटुंबातील समस्या इत्यादी अनेक स्वरूपाचा आहे. स्त्री -अत्याचाराची कारणे पैशाशी संबंधित, व्यक्तीमत्त्वासंबंधीत, तवाणाची परिस्थिती, मद्यपान, पुरुषी अहंकार, प्रसारमाध्यमांची अतिरेक, सूडाची भावना इत्यादी प्रकारची आहेत. या अत्याचाराचे स्त्रीवर मानसिक, शारीरिक, आरोग्यावर, सामाजिक, कौटुंबिक अशा प्रकारचे परिणाम होतात.

स्त्री भृणहत्या अतिशय भयानक अशी स्त्री समस्या आहे. स्त्रीभृण हत्येमुळे समाजामध्ये लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण घडत चालले आहे. दर हजारी पुरुषांमध्ये स्त्रीयांचे संख्या कमी होत चालली आहे.

प्रसार माध्यमांचा स्त्री विषयी स्त्रीयांच्या समस्यांचा प्राधान्य देणे, प्रसार माध्यमांनी स्त्रीयांना पाठिंबा देणे, स्त्रीयांचे समाजातील स्थान उच्च करण्यासाठी प्रयत्न ही सकारात्मक भूमिका आहे. तर स्त्रीयांचे विकृत चित्रण, स्त्रीयांवर अत्याचार होणाऱ्या कार्यक्रमांचे प्रसारण हे प्रसार माध्यमांची स्त्रीयांविषयी नकारात्मक भूमिका आहे. स्त्रीयांना सामाजिक बंधनातून सोडवण्यासाठी शासनाने अनेक फायदे केलेले आहेत.

भारतातील स्त्रीयांच्या समस्या सोडवण्यासाठी स्त्रीयांना शिक्षण, समाज जागृती, कायदेशीर प्रक्रियेचे सुलभीकरण, पोलीस खात्याची सकारात्मक भूमिका, कायद्याची

काटेकोरपणे अंमलबजावणी, धार्मिक नेतृत्वाचा पाठिंबा, कामाच्या ठिकाणी सकारात्मक दृष्टिकोन, अशासकीय संघटनांची विधायक दृष्टिकोन, संसदेत प्रभावी स्त्रीनेतृत्व इत्यादी उपाय आहेत.

२.११ विद्यापीठस्तरीय प्रश्न

- १) 'असमानतेमुळे निर्माण होणारी भिन्नता' ही संकल्पना असमानतेच्या सकारात्मक वनकारात्मक दृष्टिकोनांच्या साह्याने सविस्तर स्पष्ट करा.
- २) लिंग भिन्नतेमुळे निर्माण होणाऱ्या भिन्नता सांगा व स्त्री - पुरुष समानतेचा खरा अर्थस्पष्ट करा.
- ३) वैदिक कालखंडातील स्त्रीयांचे स्थान स्पष्ट करा.
- ४) वैदिक कालखंडानंतर समाजातील स्त्रीयांची परस्थितीचे सविस्तर विवेचन करा.
- ५) सध्याच्या आधुनिक काळातील स्त्रीयांच्या स्थानाचे वर्णन करून खऱ्या अर्थाने आज स्त्री-पुरुष समानता आहे का याचे सविस्तर विवेचन करा.
- ६) अत्याचार किंवा हिंसाचाराचा अर्थ / व्याख्या सांगून अत्याचाराचे वर्गीकरण करा व भारतीय स्त्रीयांवरील अत्याचाराचे किंवा समस्येचे प्रकार सांगा.
- ७) स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराची कारणे सांगून अत्याचाराचे सविस्तर होणाऱ्या परिणामाची सविस्तर चर्चा करा.
- ८) स्त्री भ्रूण हत्तेची कारणे सांगून सातत्याने घटत जाणारे लिंग गुणोत्तराची कारणे सविस्तरसांगा.
- ९) प्रसार माध्यमांची स्त्रीया विषयक सकारात्मक व नकारात्मक दृष्टिकोन सविस्तर सांगा.
- १०) भारतातील स्त्रीयांच्या समस्या सोडवण्यासाठी असलेल्या निरनिराळ्या उपायांची सविस्तरचर्चा करा.
- ११) टिपा लिहा.
- १) लिंग भिन्नता २) स्त्रीयांचे स्थान ३) हिंसाचाराचा अर्थ ४) स्त्री समस्येचे प्रकार
- ५) स्त्रीयांवरील अत्याचाराची कारणे ६) भ्रूणहत्या ७) लिंग गुणोत्तर प्रमाणाची कारणे
- ८) स्त्रीया व प्रसारमाध्यमे.

घटक - ३

अपंगत्व (Disabilities)

पाठाची रचना :

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ अपंगाचे प्रकार
 - ३.२.१ अंधत्व
 - ३.२.२ बहिरेपणा
 - ३.२.३ अस्थिरोग विषयक विकलांग
 - ३.२.४ मानसिक विकलांग
- ३.४ विकलांग व्यक्तीना उपलब्ध असणाऱ्या सेवा
- ३.५ सारांश
- ३.६ विद्यापीठस्तरीय प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

- अपंगत्वाचे प्रकार समजावून घेता येतील.
- अपंगत्वाच्या प्रत्येक प्रकाराचे प्रतिबंध आणि उपचार जाणून घेता येईल.

३.१ प्रस्तावना

अपंगत्व ही भारताची मोठी सामाजिक समस्या आहे. 'ज्या व्यक्ती त्यांच्या शारीरिक वमानसिक (बौद्धिक) बिघांडामुळे नित्याची कामे करू शकत नाही. त्यांना अपंग व्यक्तीसमजण्यात येते'. अपंग आणि अपंगत्वाची समस्या मानवजातीच्या सोबतच जन्माला आलेली आहे. शारीरिक व्यंग आणि मानसिक दोर्बल्य असलेल्या व्यक्ती जगामधील प्रत्येक देशात आहेत. काहींना जन्मतःच अपंगत्व असते तर काहींना मोठा आजार व अपघात यामुळे अपंगत्व येते. अपंगाना इतरांच्या सहानुभूतीची गरज नसते, तर त्यांना त्यांच्या पायावर उभे राहण्यासाठी आणि स्वतःच्या विकास करण्यासाठी आपल्या सर्वांच्या सहकार्याची आणि मदतीची गरज असते. भारतात सुमारे १०० दश लक्ष अपंग व्यक्ती आहेत. त्यांची वर्गवारी त्यांच्या अपंगत्वाच्या प्रकारानुसार पुढील प्रमाणे करता येईल.

- २५%मानसिक दौर्बल्यामुळे अपंगत्व आलेल्या व्यक्ती
- १५%अंधत्वामुळे अपंगत्व आलेल्या व्यक्ती.
- ३०%मुक - बधीर.
- १५%बोलता न आल्याने येणारे अपंगत्व.
- १५%इतर.

अपंगत्व येण्याचे प्रमुख कारण हे निरक्षरता हे आहे. एकूण अपंगांपैकी ५५%अपंगव्यक्ती ह्या गरीब कुटुंबातील आहेत. म्हातारपणामुळे हातापायाचा थरकाप होणारे, दृष्टीगमवणारे, बहिरे होणारे, चालू न शकणारे यांनाही अपंगत्वच समजण्यात येते. पक्षघातामुळे अर्धांगलुळे पडणे, महारोगाने ग्रस्त अशा अनेक व्यक्तींचा अपंगामध्ये समावेश होतो.

३.२ अपंगत्वाचे प्रमुख प्रकार

शारीरिक आणि मानसिक दौर्बल्य यांवर आधारित अपंग व्यक्तीचे प्रमुख प्रकारपुढीलप्रमाणे आहेत.

- (१) अंधत्व
- (२) बहिरेपण
- (३) अस्थिरोगविषयक विकलांग
- (४) मानसिक विकलांग

३.२.१ अंधत्व

ज्यांना पूर्णतः दिसत नाही त्यांना अंध व्यक्ती असे म्हणतात. दोषयुक्त डोळे असणाऱ्याव्यक्तीस पूर्ण अंधत्व किंवा अंशतः अंधत्व म्हणजेच रातआंधळेपणा, अस्पष्ट दिसणे, रंगओळखण्याची क्षमता नसणे, मोतीबिंदू असणे इत्यादी दोष आढळतात. ज्यांना एका डोळ्यानेव्यवस्थित दिसते अशाचा समावेश यामध्ये होत नाही.राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम यांनी अंधत्वाची व्याख्या करताना अंधत्वाच्या पुढीलतीन पातळ्या ठरविल्या आहेत.

- चांगल्या प्रतिचा चष्मा वापरूनही दृष्टी ६/६ पेक्षा कमी असणे.
- डोळ्यांची दृष्टी २० किंवा त्यापेक्षा कमी असणे.
- चांगल्या प्रतीचा चष्मा वापरूनही एका डोळ्याची क्षमता ६/६ पेक्षा कमी असणे किंवा २० पेक्षा कमी असणे.

थोडक्यात दोन्ही डोळ्यांनी व्यवस्थीतपणे न दिसणे म्हणजेच अंधत्व असे म्हणतायेईल.

अंधत्वाची कारणे

अंधत्वाची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

(१) **डोळ्यात फूल पडणे (Cataract)** - डोळ्यात फूल पडणे किंवा मोतीबिंदू असणेयामुळे अंधत्व येते. डोळ्यातील नेत्रस्फटीक किंवा मोती बिंदू पारदर्शकतचे काम करीतनाही त्यास डोळ्यात फूल पडणे असे म्हणतात. डोळ्यांला इजा पोहचल्याने, 'क्ष'किरणांच्या विस्फोटाणे,

ठराविक औषधोपचारामुळे किंवा मधुमेह या आजारामुळे डोळ्यातफूल पडणे किंवा मोतीबिंदू ही समस्या निर्माण होऊ शकते. परंतु अनेकदा नेत्र-शस्त्रक्रियाकरून या समस्येवर मात करता येते. म्हणजेच परत दृष्टी प्राप्त करता येते.

(२) **ग्लूकोमा (Glaucoma)** - सर्व सामान्यपणे प्रौढामध्ये निर्माण होणारा हा आजारडोळ्यात फूल पडणे या आजाराप्रमाणेच आहे. वयोमानानुसार डोळ्यातून पातळ द्रव सततयेते. हा द्रव डोळ्यातील नेत्रस्फटीकामागील मज्जातंतूवर सारखा आघात करतो. त्यामुळेदृष्ट पटल्यावर ताण पडतो आणि अंधत्व येते.

(३) **‘अ’ जीवनसत्वाचा अभाव (Vitamin ‘A’ Deficiency)** - ‘अ’ जीवनसत्वाच्याकमतरतेमुळेही अंधत्व येऊ शकते. ‘अ’ जीवनसत्वाच्या कमतरतेमुळे डोळ्यातील बुबुळावरजे पारदर्शक चिवट पटल असते ते कोरडे पडते. त्यामुळे रातांधळेपणा होतो. अशाप्रकारचाआजार हा ज्या कुटुंबामधील मुलांना सकस आहार मिळत नाही, अशा गरीब घरातीलमुलांनाच मोठया प्रमाणावर होतो.

(४) **अनेक आजार (Diseases)** ज्यांना अनेक प्रकारचे आजार असतात त्यांना त्यासर्व आजारांचा डोळ्यावर परिणाम होऊन अंधत्व येण्याची शक्यता असते. या आजारांमध्येमधुमेह, कांजण्या आणि हायपरटेनशन इत्यादी आजारांचा समावेश होतो.

(५) **हायपरमेट्रोफिया (Hypermetropia)** - यामध्ये लांबचे व्यवस्थित दिसते, परंतुजवळचे दिसत नाही. यासाठी लेन्सचा वापर केल्यास हा दोष टाळता येतो.

(६) **इतर कारणे (Other Causes)** मेंदूला ईजा पोहचल्यासही त्याचा परिणामडोळ्यावर होतो. काहींना डोळ्यांचा आजार पिढीजातच असतो. म्हणजेच अनुवंशकीयचअसतो.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - अंधत्व म्हणजे काय ? हे स्पष्ट करून अंधत्वाची कारणे सांगा.

अंधत्वावरील उपचार आणि निवारण (Treatment & Prevention)

- (१) लहान मुलांना ‘अ’ जीवनसत्व असणाऱ्या पदार्थांचा आहारात समावेश करावा.
- (२) हिरव्या भाज्या, गाजर, फळे, यामध्ये पेरु, लिंबू इत्यादी फळांचाही आहारात नियमितसमावेश असावा.
- (३) अलिकडे धर्मदाय संस्था अतिशय कमी खर्चात डोळ्यांची तपासणी, त्यावर उपचार व ऑपरेशनही करतात.

१९०९ साली रत्नागिरी हेन्डरसन या आय्. सी. एस्. (I.C.S.) अधिकारन्याने 'ब्लाइड' रिलीफ असोसिएशन ची स्थापना केली. तोपर्यंत भारतात काहीही सरकारी प्रयत्न झाले नव्हते. या संस्थेच्या शाखा पुढे ठिकठिकाणी निघाल्या, इ.स. १९२९ मध्ये अखिलभारतीय स्वरूपाची संस्था सुरु केली. संस्थेने फिरत्या दवाखान्याची सोय केली व औषधोपचाराचीही सोय केली. इ.स. १८३४ मध्ये लुई ब्रेलने तयार केलेल्या लिपीमुळे अंधजगतात एक प्रकाशमय दालन खुले झाले.

आपली प्रगती तपासा.

प्रश्न - अंधत्वावरील उपचार आणि निवारण सांगा.

३.२.२ बहिरेपणा (Deafness)

श्रवण दोषांमुळे विकलांग असलेल्या व्यक्ती बहिऱ्या असतात. काही व्यक्ती जन्मतः कर्णबधीर असल्याने त्यांची वाचाशक्ती देखील विकसित होत नाही. त्यांना मूकबधीर असे म्हणतात. सर्व सामान्यपणे ० ते ३० डेसीबल पर्यंत व्यवस्थित ऐकू येते. डेसिबेल म्हणजे ध्वनीची तीव्रता मोजण्याचे परिणाम होय. ३० डेसिबेलच्या पुढे व्यवस्थित ऐकू येत नाही. श्रवण दोषांमुळे पूर्ण बहिरेपणा किंवा अंशिक बहिरेपणा असे कर्ण बधिरत्व उदभवते.

बहिरेपणात व्यक्ती तिची ऐकण्याची शक्ती पूर्णच गमावून बसलेली असते. सामान्य माणूस कायबोलत आहे किंवा संपर्क साधत आहे याची बहिऱ्या व्यक्तीला अजिबात कल्पना येत नाही. जीमुले बहिरीच जन्माला येतात ती मुकीही असतात. बहिऱ्या मुलांना संपर्क साधण्यासाठी वेगळ्याप्रकारचे शिक्षण दिले जाते. अंध, मूक, बधीर यांच्याकरता वेगळ्या शाळा निर्माण कराव्या लागतात. अपंगाच्या शिक्षणाकरिता विशेष शिक्षक, विशेष स्वरूपाची साधनसामग्री व विशेषप्रकारचे नियोजन करावे लागते.

बहिरेपणाचे प्रकार

बहिरेपणा हा कानाचा मुख्य दोष आहे. या कर्णदोषाचे चार प्रमुख प्रकार पडतात ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) **संवहन बधिरता** जेव्हा बाह्यकर्ण ध्वनिलहरी अंतर्कर्णापर्यंत पोहोचू शकत नाही तेव्हा हा दोष निर्माण होतो. याची कारणे दोन असतात. एकतर बाह्यकर्णात मळ खूपसाचलेला असतो किंवा कर्ण अस्थिकांची साखळी तुटते. हा दोष इतक्या गंभीर स्वरूपचा नाही.

वैद्यकीय उपचाराने अशी बधिरता काढता येते. या दोषाला आणखी काही कारणे म्हणजे कर्णपटलाला इजा पोहोचणे. आतल्या कानात निर्माण झालेली दाहकता इत्यादी असते.

(२) **संवेदना बधिरता** - हा बहिरेपणा मेंदूच्या श्रवण क्षेत्राला इजा पोहोचल्यामुळे येतो. हादोष कायमस्वरूपी असतो. यालाच प्रमास्तिष्क बधिरपणा असे म्हणतात. हा दोषप्रमस्तिष्कात नेमका कुठे आहे. हे समजल्यास त्यावरून बहिरेपणाची नावे सांगता येतात.

- **प्रमस्तिष्क बधिरपणा** प्रमस्तिष्कच्या बाह्यकात दोष असेल तर त्यालाप्रमास्तिष्क बधिरपणा असे म्हणतात.
- **केंद्रीय बधिरपणा** मेंदूतील श्रवणकेंद्राच्या क्षेत्रात इजा पोहोचलीअसल्यास त्याला केंद्रीय बधिरपणा असे म्हणतात.

(३) **गर्भजात बधिरपणा** बधिरपणा वरील प्रकारांशिवाय गर्भजात बधिरपणा असाही एकप्रकार आहे. हा कर्णदोष जन्मजात असतो. तसेच तो अनुवंशामुळेही आलेला असतो.

(४) **संपादित बधिरपणा** कावीळ, टायफाईड, इत्यादी आजारावर करण्यात येणाऱ्याउपचार पध्दतीत दिल्या जाणाऱ्या औषधांच्या शरीरावर इतर परिणाम (Sideeffects) होतो. या औषधांच्या जास्तीच्या डोसामुळे अनेकदा बहिरेपणा येतो. गंभीरस्वरूपाच्या अपघात किंवा आवाजाचे प्रदूषण इत्यादी सारख्या घटनांमुळेही बधिरता येतेत्यास संपादित बधिरता असे म्हणतात.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - बहिरेपणाचे प्रकार सांगा.

प्रतिबंध आणि उपचार

संपादित बधिरपणावर वैद्यकीय उपचार करून ते व्यवस्थित करता येतात. आवाजामुळेकिंवा अपघातामुळे बहिरेपणा आले असल्यास त्याच्यावर योग्य उपचार केल्यास आणि त्वरितउपचार केल्यास पूर्ववत ऐकू येऊ शकते.

केंद्रीय बधिरपणा किंवा गर्भजात बधिरपणा यासारख्या विकलांग पणावर वैद्यकीयउपचार पध्दतींचा काहीही परिणाम होत नाही. अशा वेळी संबंधित मुलांना त्वरित कर्णयंत्रे किंवातत्सम साधनांचा वापर केल्यास बधिरपणावर मात करता येते. समाजाने अशा मुलांकडे वेळीचलक्ष पुरविल्यास ही मुले सुध्दा व्यवस्थित संपर्क साधून त्यांचे करिअर करू शकतात.ज्या रोगांमुळे बहिरेपणा येतो अशा रोगाविषयी समाजामध्ये मोठया प्रमाणावर जागृतीकरणे आवश्यक आहे. विशेषत : जर्मन गोवर या रोगांपासून अतिशय दक्ष राहणे

आवश्यकअसते. गरोदरपणात मातेला जर्मन गोवर झाल्यास त्याचा परिणाम गर्भातील मुलाच्या कानावरहोतो व मुलगा जन्मजात बहिरा जन्माला येतो. अनेकदा अंधसुध्दा होतो.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - बहिरेपणा या रोगावरील प्रतिबंध आणि उपचार सांगा.

३.२.३ अस्थिरोग विषयक विकलांग

ज्या व्यक्तीला हाडांत असा काही दोष आहे, की ज्यामुळे त्याला व्यवस्थीपणे शारीरिकहालचाली करता येत नाहीत व नियमित काम करता येत नाही त्यांना अस्थिरोग विकलांग असेम्हणतात. बंगलोर येथील शारिरीक विकलांग संघटन यांनी अस्थिरोग विकलांग या विषयी पुढीलमत व्यक्त केले आहे. 'अस्थिरोग विकलांग व्यक्ती म्हणजे अशी व्यक्ती की, ज्याच्या हाडांमध्येव्यंग असते, हांडाच्या नियमित हालचाली करता येत नाहीत, सांधे दुखतात किंवा स्नाय दुखतातअशी व्यक्ती होय.'

पुढील कारणांमुळे व्यक्ती अस्थिरोग विकलांग बनते.

- जन्मजात विकलांगपणा असणे अनुवंशिकतेमुळे किंवा जन्मानेच असा विकलांगपणा निर्माणहोतो.
- अपघाताने
- गर्भार स्त्रीयांनी हानीकारक औषधे घेतल्यास गर्भावर त्याच्या परिणाम होतो. ज्या औषधामुळेसाईड इफेक्ट होतात अशी औषधे .
- क्षय, देवी इत्यादी रोगांमुळे

अस्थिरोगाचे प्रकार

पुढील प्रमाणे अस्थिरोगाचे प्रकार सांगता येतात.

(१) **पोलियो** लहान मुलांना होणारा हा विकार म्हणजे पक्षघाताचाच प्रकार म्हणता येतो.ताप येऊन अंगाला लकवा मारतो. गळा दुखणे, पचनतंत्र बिघडणे, स्नायू आखडणे ही लक्षणेहीदिसून येतात. सध्या हा रोग नियंत्रणात आहे. कारण शासनाकडून पोलिओ डोस सर्व पाचवर्षाच्या आतील मुलांना दिला जातो.

(२) **मिरगीफिट (Epilepsy)** अचानक रोगी बेशुध्द होऊन कोसळतो.हातापायाला झटके देणे, दातखिळ बसणे, शरीर वेडेवाकडे किंवा ताठर होणे, ही फिटसचीलक्षणे आहेत.

झटका येण्यापूर्वी पूर्वसूचना रोग्याला मिळते व तो किंचाळायला सुरुवात करूनबेशुद्ध पडतो. हा रोग मुख्यतः अनुवांशिक आहे. शिवाय तीव्र अपचन, नजरेत फेरफार, मानसिक उत्तेजना आदि कारणांनी फिटस् येण्याची शक्यता आहे.

(३) **प्रमास्तिष्क दुर्बलता** मोठ्या मेंदूला येणारी दुर्बलता शरीराला सर्व संवेदनापोहचविणाऱ्या मेंदूतील यंत्रणेला इजा पोहचल्याने प्रमास्तिष्क दुर्बलता येते. विशेषतः गर्भारस्त्रीयांच्या बाबतीत त्यांच्या गर्भावर अशा प्रकारचा परिणाम होतो. मुलाच्या जन्माच्या वेळी मुलालायोग्य ऑक्सिजन न मिळाल्यास त्याच्या मेंदूवर परिणाम होतो. व प्रमास्तिष्क दुर्बलता येते. त्याप्रमाणे मातेला जर्मन गोवर असल्यास जन्मणाऱ्या मुलांच्या मेंदूवर त्याचा परिणाम होतो.

(४) **स्पायना बायफीडा** शक्यतो जन्मतःच हा आजार पाठीच्या कण्याला होतो. यामुळेपाठीच्या कण्यापासून खालील भाग पूर्ण लूळा पडतो. त्यामुळे मूत्राशय खराब होते. लघवीवरनियंत्रण राहत नाही. लहान मुलांना झाल्यास ती मतीमंद होण्याची शक्यता जास्त असते.

(५) **अस्थिगत संसर्ग** - ऑस्टीओमायलेटीस हा हाडाला व हाडाच्या आतील भागामध्येहोणारा आजार आहे. हाडाला सुध्दा रक्तपुरवठ्याची गरज असते. रक्तपुरवठ्यातून हाडामध्येसंसर्ग होऊ शकतो. साधारणपणे ५ ते १४ वयोगटातील मुलांमध्ये हा संसर्ग होण्याचे प्रमाणजास्त आहे.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - अस्थिरोगाची कारणे सांगून अस्थिरोगाचे प्रकार स्पष्ट करा.

प्रतिबंध आणि उपचार

अस्थिरोगाच्या प्रतिबंध व उपचारासाठी भौतिकोपचार तज्ञांकडून त्वरीत शरीरातीलसंबंधित भागांचा व्यायाम केला पाहिजे. अनुभवी तज्ञांकडून किंवा सर्जरी करून संबंधितशरीरातील हाड व्यवस्थित केले पाहिजे योग्य हालचाली करता येत नसलीत तर कृत्रिमअवयवयांचा उपयोग केला पाहिजे. लहान मुलांचा पोलिओ, पोलिओ लसीमुळे नियंत्रणात आणतायेतो. सरकारी व बिगर शासकीय अनेक यंत्रणा यांनी अस्थिरोग व त्यावरील उपाय या विषयीसमाजातील लोकांना योग्य मार्गदर्शन केले पाहिजे.

३.२.४ मानसिक विकलांग

मानसिक विकलांगतेचे प्रकार

मानसिक दृष्ट्या विकलांग व्यक्ती विचार करण्यास व कृती करण्यास असमर्थ असते. मानसिक समस्यामुळे तिची विचार करण्याची क्षमता नष्ट झालेली असते किंवा खुटलेली

असते.अशा व्यक्तीमध्ये बौद्धिक परिपक्वताही नसते.पुढील तीन प्रकारचे मानसिक विकलांग असतात.

- (अ) मतिमंदत्व
- (ब) विद्वतेतील विकलांग
- (क) मानसिक आजार

(अ) मतिमंदत्व (Mental Retardation) - गरजेपेक्षा कमी किंवा अत्यल्प बुद्धिमहणजे मतिमंद होय. म्हणजेच मानसशास्त्रीय दृष्ट्या ७० पेक्षा कमी बुद्धिगुणांक (I.Q.) असणे. अमेरिकन असोसिएशन ऑन मेंटल रिटार्डेशन यांच्या मते, 'मतिमंदत्व म्हणजे बौद्धिककार्यातून उकळपणे प्रभावित होणे. म्हणजेच अत्याल्प बुद्धि आणि कौशल्यामधील मर्यादा.या निकषावरून मतिमंदत्व ठरविता येते. मतिमंदत्वाची पुढील वैशिष्ट्ये सांगता येतात.

- संप्रेषण कौशल्य
- स्वतःची काळजी घेणे
- स्वतंत्रपणे राहण्याची क्षमता
- सामाजिक क्षमता
- सामाजिक कार्यामध्ये सहभाग
- स्वतःला मार्गदर्शन करणे.
- आरोग्य आणि सुरक्षिततेचा विचार
- शैक्षणिक क्षमता
- काम आणि विश्रांती यांच्यातील ताळमेळ इत्यादी विषयी मतिमंद व्यक्ती असमर्थ असतात.विविध दृष्टिकोनातून मतिमंदत्वाचे काही प्रकार पुढीलप्रमाणे पडतात.

१. बौद्धिक कमकुवतेवरून मतिमंदाचे प्रकार मानसशास्त्रज्ञ टर्मन यांनीबुद्धिगुणांकाच्या आधारे मतिमंदाचे पुढील वर्गीकरण पाडले आहेत.

- ५० ते ७० बुद्धिगुणांक - अल्पबुद्धि
- २५ ते ३० बुद्धिगुणांक -अत्यल्पबुद्धि
- २५ पेक्षा कमी बुद्धिगुणांक - निर्बुद्ध

२. शारीरिक व जैविक स्वरूपावरून मतिमंदतेचे प्रकार मनोविकारतज्ञाने व्यक्तीमध्येशारीरिक व जैविक स्वरूपाचे कोणते दोष आहेत याचा अभ्यास करून मतिमंदाचीचिकित्सा करतात. त्यांनी मतिमंदाचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे केले आहे.

(१) फ्रजाईल एक्स सिन्ड्रोम (Fragile x Syndrome) दुभंगलेले रंगसूत्रपालकांकडून मुलांमध्ये संक्रमित होते. त्यातून गंभीर स्वरूपाचे बुद्धिदोष दिसून येतात.बौद्धिक मागासले पणाबरोबर वाचिक व भाषिक दोष मुलांमध्ये आढळतात. ही मुलेस्वभावाने संकोची असतात. सामान्य हालचाली योग्य प्रकारे करू शकत नाहीत. त्यामुळेअशी मुले समाजात मागे पडतात.

(२) **टर्नर्स सिन्ड्रोम (Turners Syndrome)** सामान्यपणे प्रत्येक रंग सूत्राच्याजीवनपेशीत २३ जोडया असतात. पण या मुलांमध्ये २३ व्या रंगसूत्रात दोनरंगसूत्राऐवजी एकच रंगसूत्र (Chromosome) असते.

(३) **क्लिनफेल्टर्स सिन्ड्रोम (Clean felters syndrome)** - या मुलांमध्ये २३ व्याजोडीतील रंग सूत्रात एक अतिरिक्त रंगसूत्र आढळते.

(४) **डाऊनस सिन्ड्रोम (Down's Syndrome)** - ही मुले मंगोल वंशाच्यालोकांसारखी दिसतात. म्हणून त्यांना, मंगोल, असेही म्हणतात. यांच्यामध्ये २१ व्याजोडीतील रंगसूत्रात एक अतिरिक्त रंग सूत्र आढळते.

(५) **लघुशीर्ष (Micro Cephalus)** यामधील मुलांमध्ये डोक्याचा आकार लहानअसतो. सामान्य मुलांसारखी या मुलांच्या मेंदूची वाढ होत नाही. ही समस्या अगदी लहानवयातच निर्माण होते. बुद्धिगुणांक २५ पेक्षा कमी आढळतो. त्यामुळे त्यांना शिक्षण देणेअशक्य असते.

(६) **जलशीर्षता (Hydro Cephalus)** - या मुलांच्या डोक्याचा आकार फार मोठाअसतो. कारण त्यांचा विकास होत असताना मेंदूच्या व मज्जारज्जू पोकळीत असलेलासेरेब्रो स्वायनल द्रव बऱ्याच प्रमाणात वाढतो. त्यामुळे मेंदूला इजा होते. इजेच्या प्रमाणातबुद्धिगुणांक ५० ते ७० च्या दरम्यान आढळतो.

(७) **जडवामनता (Cretinism)** कंठस्थ ग्रंथीमधून थायरॉक्झीन नावाचा स्त्राव येतो.त्याचे प्रमाण कमी झाल्यास हा दोष कमी होतो. बुद्धिगुणांक ५० च्या वर आढळत नाही.शारीरिक वाढ खुंटलेली आढळते.

(८) **फेनिल कीटोन्युरीया** प्रोटीन (प्रथिन) द्रव्यात फनिलॅनॉनिन नावाचे ऑमिनोअॅसिड असते. यकृतातून निर्माण होणाऱ्या रसामुळे या अॅसिडचे रुपांतर शरीरालापुरविल्या जाणाऱ्या शक्तीमध्ये होते, पण या समस्येमध्ये यकृतातील द्रव्याची कमतरताभासते. त्यामुळे अॅसिड साठत जाते. त्यातून मेंदूच्या कार्यात अडथळा येतो.

(९) **टे साचा (Toy- Sacha)** - अनुवंशिक दोषामुळे दुर्बल जीनचे संक्रमण होते तेचयापचय कियेमध्ये दोष निर्माण करते. परिणामी चेतापेशींची पुनर्निमिती थांबते.जन्मानंतर स्नायुंवरील नियंत्रण ढासळते. मतिमंदतेबरोबर अंधत्व, अपंगत्व असते.

(ब) विद्वत्तेतील विकलांग (Learning Disables)

शिक्षण घेण्याची व्यक्तीची कुवत कीती आहे. याचा विचार करुन शिक्षण क्षेत्रातीलअधिकारी मतिमंदाचे प्रकार पाडतात. ते अशा मुलांचे पुढील प्रकारे वर्गीकरण करतात.

- अध्यापनीय (Educable) शिक्षण घेण्याची कुवत असलेली मुले.
- प्रशिक्षणीय (Trainable) प्रशिक्षण देण्याची योग्यता असणारी मुले.
- अप्रशिक्षणीय (Custodial) सर्वार्थाने दुसऱ्यांवर अवलंबून असणारी मूले.

(क) **मानसिक आजार (Mental Disorder)** काही व्यक्तीना मानसिकविकलांगामुळे आणि मेंदू काम करीत नसल्याने त्यांना भावनिक, वर्तणूक विषयक व्यवक्तिमत्त्वाविषयी विकलांगपणा येतो. मानसिक आजार म्हणजे कमकुवत मानसिकआरोग्य किंवा मानसिक विकृती होय. अशा व्यक्तीची वर्तणूक ही विचित्र पध्दतीची असते. तसेच त्यांना भावनिक त्रासही होत असतो.

मानसिक आजार हे अनुवंशिकतेमुळे होतात. अनेकदा पर्यावरणीय घटकही मानसिकआजारास कारणीभूत ठरतात.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - मानसिक विकलांगतेचे प्रकार सांगा

मानसिक विकलांगतेवरील प्रतिबंध आणि उपचार

मानसिक आजार असणाऱ्या व्यक्तींना हाताळणे अतिशय अवघड असते. अशा व्यक्तींचे उपचार हे त्या संबंधित व्यक्तीवरच अवलंबून असतात. योग्य व वेळेत उपचार केल्यास यामधील अनेक विकृती दूर करता येतात. यामध्ये पालकांची जबाबदारी महत्त्वाची असते. मुलांना स्वतःची काळजी घेण्याचे शिक्षण त्यांना द्यावे लागते.

३.४ विकलांग व्यक्तींना उपलब्ध असणाऱ्या सेवा

अपंगत्व ही जागतिक समस्या आहे. अपंगानाही मानवी हक्क आहेत. त्यांना सशक्त वसमर्थ बनवणाऱ्या अनेक कार्यक्रमां हाती घेतले जातात. अपंगाचे पुनर्वसन करण्यासाठी भारतात अनेक उपक्रम हाती घेण्यात आले आहेत. अपंगाना पुढील सेवा उपलब्ध आहेत.

(१) **अपंगासाठी चालविल्या जाणाऱ्या संस्था-** शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या विकलांग असणाऱ्या साठी त्यांना शिक्षण व प्रशिक्षण देण्यासाठी राज्यात व देशात अनेक संस्था स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या संस्था अंधळे, बहिरे, मुके, शारीरिक दृष्ट्या अपंग व मानसिकदृष्ट्या अपंग यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर संशोधन करीत असतात. या संस्था अल्प व दीर्घकालीन कोर्स अपंग व्यक्तीसाठी चालवितात. यातील काही महत्त्वाच्या संस्था पुढील प्रमाणे आहेत.

- देहराडून येथे दृष्टी दुर्बल व्यक्तींच्या मदतीसाठी राष्ट्रीय संस्था स्थापन करण्यात आली आहे. या संस्थेत अंधासाठी शाळा, कार्यशाळा व प्रशिक्षण संस्था चालविल्या

जातात.अंधासाठी ब्रेल लिपीतील साहित्याची निर्मिती करण्यात येते. या संस्थेची मुंबई, दिल्लीकोलकत्ता आणि चेन्नई येथे विभागीय कार्यालये आहेत.

- अलियावर जंग इन्स्टिट्यूटची १९८२ मध्ये मुंबई येथे स्थापना करण्यात आली ही संख्यामूक
- बधिरांना साह्य करण्यासाठी शिक्षण, प्रशिक्षण, संशोधन व मार्गदर्शन इत्यादी उपक्रमहाती घेते.
- मानसिक अपंगासाठी राष्ट्रीय संस्था ही १९८४ साली सिंदराबाद येथे स्थापन करण्यातआली. तेथे मनोरुग्णांच्या समस्येवर संशोधन करण्यात येते. मतिमंद मुलांच्या पालकासाठीप्रशिक्षण केंद्र चालवून विशेष दृकश्राव्य साहित्य वितरीत केले जाते. मतिमंद मुलांसाठीदेशात सुमारे २८६ शाळा चालविल्या जाता त्यापैकी ५१ शाळा महाराष्ट्रात आहेत.
- 'अस्थिविकलांगासाठी राष्ट्रीय संस्था' १९८२ मध्ये कोलकत्ता येथे स्थापन करण्यातआली. अस्थिदोषांमुळे दुर्बलता असलेल्या रुग्णांसाठी ही संस्था संशोधन करते आणिअस्थिविकलांगाना प्रशिक्षण देते.
- 'स्पॉस्टिक सोसायटी ऑफ इंडिया' ही संस्था १९९० साली मुंबई येथे स्थापन करण्यातआली. अपंगांना रोजगार मिळवून देण्यासाठी ही संस्था प्रयत्नशील आहे. अपंगासाठी हीसंख्या पुढील उपक्रम राबविले जातात.

- (अ) अपंगांना व्यवस्थाय शिक्षण
- (ब) व्यावसायिक कौशल्याचा विकास
- (क) उद्योग -संस्थामध्ये अपंगांना रोजगार प्राप्ती
- (ड) अपंगांना संपर्क तंत्राचे शिक्षण
- (ई) अपंगांना कार्यात्मक साक्षरतेचे शिक्षण
- (फ) समाजाशी समायोजन करण्याची क्षमता विकसीत करणे इत्यादी.

(२) **कल्याणकारी मंत्रालय** विकलांग व्यक्तीचे पुनर्वसन करणे व त्यांना सेवा पुरवण्याचेकाम कल्याणकारी मंत्रालयाचे असते. सन २००५ -०७ मध्ये विकलांग लोकांच्या कल्याणासाठीसरकारने २४३ कोटी रुपये दिले अपंगासाठी विविध कल्याण कारी योजना व कार्यक्रमांचीआखणी कल्याणकारी मंत्रालय करते.

(३) **बक्षिस आणि शिष्यवृत्ती** भारत सरकारने राष्ट्रीय अपंग कल्याण निधी उभारलेलाआहे. दरवर्षी राष्ट्रपती विशेष कामगिरी केलेल्या अपंगांना राष्ट्रीय सन्मान बहाल करतात. विविधसंख्या व संघटनाकडून पुढील बक्षिसे व शिष्यवृत्त्या अपंगांना दिल्या जातात.

- उद्योग क्षेत्रात स्वतः ठसा उमटीवणारी अपंग व्यक्ती.
- स्वतःच्या हिम्मतीवर व मोठ्या आत्मविश्वासाने स्वयंरोजगार करणाऱ्या अपंग व्यक्ती
- कार्यक्षमपणे नोकरी करणारी अपंग व्यक्ती.
- मुंबई येथील राष्ट्रीय अंध संघटना अंधाना त्यांच्या शिक्षणासाठी व प्रशिक्षणासाठी शिष्यवृत्तीदेते.

(४) **स्वयंसेवी संघटना** शारिरीक व मानसिक अपंगांना सहकार्य व मदत करण्यासाठीमोठ्या संख्येने स्वयंसेवी संघटना स्थापन होत आहेत. १९९२ मध्ये मुंबई येथे 'Parents

ofDown's syndrome Association'ची स्थापना करण्यात आली. ही संस्था डाऊनसिन्ड्रोम ग्रस्त अपंगाच्या मदतीसाठी स्थापन करण्यात आली आहे. ही संस्था संबंधित मुलांच्यापालकांना डाउन सिन्ड्रोम विषयी काळजी कशी घ्यावी, त्याचे स्वरूप व त्यावरील उपचार याविषयी शिक्षण देते. समाज जागृती करण्याचे कामही ही संस्था करते.

(५) **शाळा** अपंग मुलांची शिक्षणपध्दती अवघड व वैशिष्ट्यपूर्ण असते. त्यांच्यासाठी स्वतंत्र विद्यालये व खास प्रशिक्षित शिक्षक यांची गरज असते. शिक्षणाचे माध्यम असणाऱ्याभाषेला ही मुले पारखी झालेली असतात त्यांच्यात अगोदर भाषा जागृती करावी लागते आणि नंतरशिक्षणाची सुरुवात करावी लागते.

भारतामध्ये अशा प्रकारच्या अपंग मुलांना शिक्षण देण्यासाठी मोठ्या संख्येने शाळा सुरु करण्यात आल्या आहेत. सर्वात जास्त शाळा कर्नाटक राज्यात आहेत, त्याच्या खालोखालमहाराष्ट्र व नंतर केरळचा क्रमांक येतो. या शाळांनी अपंग विद्यार्थ्यांसाठी विशेष शिक्षणाचाकार्यक्रम तयार केला आहे.

(६) **स्वयंसेवी संघटना आर्थिक मदत** - 'दीन दयाळ अपंग पुर्नवसन योजना' ही केंद्रसरकारने सुरु केली आहे. अपंगाचे पुर्नवसन आणि शिक्षण देणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था वसंघटनांना याद्वारे आर्थिक मदत पुरवली जाते.

(७) **विशेष सवलत** शारिरीक व मानसिक अपंगाचा भारत सरकारकडून पुढील विशेषसवलती देण्यात येतात.

- सार्वजनिक प्रवास सवलत उदा. विमान, रेल्वे एस.टी. इत्यादी प्रवासात सवलत देण्यास येते.
- कमी व्याजदराने कर्जपुरवठा.
- आयकरांमध्ये सवलत
- इतर विविध योजनांमध्ये प्राधान्य विशेषतः शिक्षण

(८) **नोकरीत आरक्षण** शासकीय सेवामध्ये 'क' व 'ड' श्रेणीतील एकूण जागापैकी ३%जागा अपंगासाठी राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. केंद्रीय सेवामध्ये अपंगाना वयोमर्यादेतून १०वर्षांची सवलत देण्यात आली आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांनाही हे आरक्षण लागू आहे. अपंगासाठी विशेष सेवा विनियोजन केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत.

(९) **क्रीडा व सांस्कृतिक उपक्रम** राज्य पातळीवर राष्ट्रीय पातळीवर व आंतरराष्ट्रीयपातळीवर अपंगाच्या क्रीडा स्पर्धा आणि अपंगासाठी सांस्कृतिक उपक्रमांचे आयोजन केले जाते. महाराष्ट्रात, राज्य सरकारने अपंगासाठी समांतर ऑलम्पिक स्पर्धांचे आयोजन केले होते. अशाचप्रकारच्या स्पर्धा व सांस्कृतिक कार्यक्रम राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील आयोजित केल्याजातात. या क्रीडा स्पर्धेत सांस्कृतिक कार्यक्रमात भाग घेणाऱ्यांना जिवनाचा नवीन अर्थ समजतो, जगण्याची नवसंजीवनी मिळते.

(१०) **मालकांचा प्रलोभन** अपंगत्व कायदा १९९५ कलम ४१ प्रमाणे संबंधित सरकारआणि स्थानिक अधिकार असणाऱ्यांनी सार्वजनिक व खाजगी, क्षेत्रातील उद्योजकांना त्यांनीत्याच्या संघटनांमध्ये ५ %अपंग लोकांना रोजगार द्यावा म्हणून प्रेरित करणे.खाजगी क्षेत्रामध्ये अपंगाना नोकरी द्याव्यात यासाठी अपंग व्यक्तीसाठी राष्ट्रीय धोरण,२००६ मध्ये स्वीकारण्यात आले. यामध्ये खाजगी उद्योगांना त्यांनी अपंगाना रोजगार द्यावेतम्हणून विविध प्रलोभन, देण्यात आली. उदा- करामधून सवलत, बक्षीसे आणि आर्थिक प्रलोभनमध्ये खाजगी मालक अपंगाना देत असलेल्या पगारातील २०%रक्कम त्यांना सरकारकडूनपरत दिली जाते.

(११) **पुनर्वसन केंद्रे** अपंगाचे पुनर्वसन मोठ्या प्रमाणावर केले जाते. देश पातळीवर,प्रादेशीक पातळीवर व जिल्हा पातळीवर अपंगाचे पुनर्वसन करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे व्यवस्थाकरण्यात आली आहे.केंद्र पातळीवर श्रीनगर, लखनौ, भोपाळ, गुहाटी आणि सुंदर नगर या ठिकाणीपुनर्वसन केंद्रे सुरु करण्यात आली आहेत. सर्व प्रकारच्या अपंगाना या ठिकाणी विविध सेवा वसुविधा पुरविल्या जातात.

- चंदीगड, कटक, जबलपूर आणि बरेली अशा चार ठिकाणी प्रादेशिक पुनर्वसन केंद्रे सुरुकरण्यात आली आहेत. याठिकाणी पाठीच्या कण्याचे विकलांग लोकांसाठी सेवा पुरविल्याजाता.
- तळापासून सर्व अपंगाना सेवा उपलब्ध व्हावी म्हणून प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी किंवाजिल्ह्यामध्ये एक पुनर्वसन केंद्र स्थापन करण्याचे ठरविले आहे. सध्या ५२२ ठिकाणी अशीकेंद्र आहेत.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - विकलांग व्यक्तींना उपलब्ध असणाऱ्या सेवा थोडक्यात लिहा.

३.५ सारांश

अपंग व्यक्तीसुध्दा मानवी समाजाचा घटक आहेत. म्हणून त्यांचाही विकास होणे महत्त्वाचे आहे. प्रामुख्याने ज्या व्यक्ती त्यांच्या शारिरीक व मानसिक (बौधिक) बिघाडामुळे नित्याची कामे करू शकत नाहीत त्यांना अपंग व्यक्ती समजण्यात येते. शारिरीक आणि मानसिक दौर्बल्य यांवर आधारित अपंग व्यक्तीचे अंधत्व, बहिरेपणा, अस्थिरोग विषयक विकलांग, मानसिक विकलांग हे प्रमुख प्रकार आहेत. अंधत्वाची कारणे डोळ्यात धुल पडणे, ग्लूकोमा 'अ' जीवनसत्त्वाचा अभाव अनेक आजार, हायपर मेट्रोफिया इत्यादी आहेत. अंधात्वावरील उपाय म्हणजे 'अ' जीवनस्त्व युक्त आहार, हिरव्या पालेभाज्या, गाजर, फळे इत्यादींचा आहारात समावेश असावा.

मानसिक दृष्ट्या विकलांग व्यक्ती विचार करण्यास व कृती करण्यास असमर्थ असते. मतिमंदन, विद्वतेतील विकलांग, मानसिक आजार हे मानसिक विकलांगाचे प्रमुख प्रकार आहेत. मानसिक आजार असणाऱ्या व्यक्तींना कुशलतेने हाताळावे लागते. योग्य व वेळेत उपचार करण्याची गरज आहे. यामध्ये पालकांची जबाबदारी महत्त्वाची असते. मानसिक रोगांने पिडीत असलेल्या मुलांना स्वतःची काळजी घेण्याचे शिक्षण त्यांना द्यावे लागते.

विकलांग व्यक्तींना उपलब्ध असणाऱ्या सेवेमध्ये अपंगासाठी चालविल्या जाणाऱ्या संस्था कल्याणकारी मंत्रालय बक्षिस आणि शिष्यवृत्ती स्वयंसेवी संघटना, शाळा, विशेष सवलत, नोकरीत आरक्षण, क्रीडा व सांस्कृतिक उपक्रम, मालकांना प्रलोभन इत्यादीचा समावेश होतो.

३.६ विद्यापीठ स्तरीय प्रश्न

- (१) अंधत्व म्हणजे काय ? हे स्पष्ट करून अंधत्वाची कारणे सांगा व त्यावरील उपचार व निवारण सांगा.
- (२) बहिरेपणाचे प्रकार सांगून त्यावरील प्रतिबंध आणि उपचार सांगा.
- (३) अस्थिरोग विषयक विकलांग म्हणजे काय ? हे सांगून अस्थिरोगाचे प्रकार स्पष्ट करा व त्यावरील प्रतिबंध व उपचार सांगा.
- (४) मानसिक विकलांगतेचे प्रमुख प्रकार तसेच उपप्रकार सांगून त्यावरील उपचार व प्रतिबंध सांगा.
- (५) विकलांग व्यक्तींना उपलब्ध असणाऱ्या सेवा सविस्तर लिहा.
- (६) टिपा लिहा.
 - १) अंधत्वाची कारणे
 - २) बहिरेपणाचे प्रकार
 - ३) अस्थिरोगाचे प्रकार
 - ४) मानसिक विकलांगतेचे प्रकार

घटक - ४

जातीवाद जमातवाद आणि आंतर जातीय संघर्ष (CASTEISM COMMUNALISM AND INTERGROUP CONFLICTS)

पाठाची रचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ जाती आणि जातीची व्याख्या व वैशिष्ट्ये
- ४.३ जातीसंस्थामुळे निर्माण होणारी असमानता
- ४.४ जातीवादाचे परिणाम
- ४.५ जातीवादाचे निर्मूलन करण्याकरिता उपाय
- ४.६ जमात वादामुळे परस्पर गटांतील संघर्ष (कलह)
- ४.७ सारांश
- ४.८ विद्यापीठ स्तरीय प्रश्न

४.० उद्दिष्टे

- जातीभेद व जाती व्यवस्था यातील फरक समजावून घेता येईल.
- जातीभेदामुळे जातीवाद कसा निर्माण झाला ? जातीभेदाचे व जातीवादाचे मूळ जाणून घेता येईल.
- जमात वादामुळे परस्पर गटांतील कलह कसे होतात ? याची माहिती होईल.

४.१ प्रस्तावना

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. तो एकटा न राहता समाजामध्ये एकत्र राहतो त्याला आनंदाने राहता येण्यासाठी समाजामधील मानवा मानवामधील संबंध आत्मीयेतेचे, प्रेमाचे, सहानुभूतीचे, परस्पर सहकार्याचे, साहिष्णुतेचे असणे अत्यंत आवश्यक आहे. परंतु आज समाजातील जातीभेदामुळे वरील प्रकारचे संबंध आज समाजामध्ये दिसत नाहीत. उलट आज समाज निरनिराळ्या प्रकारच्या संघर्षाने त्रस्त आहे. याचे मूळ कारण जातीभेद आहे, म्हणून जातीभेद आपल्या देशाला खूप मोठा शाप आहे. जातीभेदाचे मूळ कशात आहे ? याचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे. बऱ्याच वेळा असे म्हटले जाते की जातीभेदाचे मूळ चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेमध्ये आहे. पूर्वी चातुर्वर्ण्यव्यवस्था होती. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे चार

वर्ण अस्तित्वात होते.खोल विचार करता जातीभेदाचे मूळ चातुर्वर्णव्यवस्थेमध्ये निश्चितपणे नाही, कारण चातुर्वर्णव्यवस्था ही कामाची विभागणी (Distribution of Work) आहे. एक गोष्ट निश्चित आहे,की शारिरीक, मानसिक बौद्धिक या तिन्ही शक्ती प्रत्येक माणसाच्या वेगवेगळ्या असणार. याशक्तीनुसार व गुणकर्मानुसार असणार, निपूणतेनुसार व स्वतःच्या आवडीनुसार प्रत्येक मानवालास्वतःचे काम ठरवण्याचा अधिकार आहे. आणि सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे कोणतेही काम(कर्म) हलके नाही. त्याला आंतरिक मूल्य (Intrinsic Value) असते. म्हणून “कर्मदेव भव”, “योग कर्मस्तु कौशल्य” असे म्हटले आहे. या तत्त्वातर चातुर्वर्ण व्यवस्था उभी आहे.वेदकाळामध्ये ह्या चातुर्वर्ण व्यवस्थेचा उल्लेख आहे. श्रीमद्भगवद् गीतेतही अध्याय -४,श्लोक- १३ मध्ये स्पष्ट सांगितले आहे.

वर्णव्यवस्थेत उच्च -नीच अशा कल्पना निर्माण झाल्या. ब्राम्हणांना या व्यवस्थेत श्रेष्ठसमजले जाऊ लागले व शूद्रांना हलके समजले जाऊ लागले. यामुळे समाजात मोठ्या प्रमाणातदरी निर्माण झाली व जाती संस्था अस्तित्वात आली. कालांतराने जाती संस्थेत उपजाती,पोटजाती निर्माण झाल्या. परिणामी शूद्रांना, अस्पृश, समजले जाऊ लागले. भारतीयराज्यघटनेने ही अस्पृशता नष्ट करण्यासाठी भारतीय संविधानात कलम -१७ मध्ये अस्पृशतानिवारण करण्याचे प्रयत्न केले आहेत. त्याचप्रमाणे भारत सरकारने १९५५ पासून Prevention of untouchability offences Act हा कायदा पास करून अस्पृशता पाळणे. हा कायदेशीर गुन्हा आहे असे ठरविले. या कायदयामध्ये पुढे १९७६ मध्ये सुधारणाकरून त्याचे नाव Protection of Civil Right Act असे करण्यात आले. त्याचप्रमाणेअस्पृशांना उच्च वर्णीयांपासून संरक्षण मिळावे त्यांची पिळवणूक होऊ नये म्हणून संविधानाचेअनेक कायदे केले आहेत. अस्पृशता निर्मूलनाचे काम प्रामुख्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानीकेले. त्याचप्रमाणे महात्मा ज्योतीराव फुले, महात्मा गांधी, राजर्षी शाहू महाराज, सावरकरयांनीही मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केले.

जातीभेदामुळे श्रेष्ठ व कनिष्ठ समजल्या जाणाऱ्या जातीमध्ये कलह निर्माण होतअसतात. अंतर्गत कलहामुळे देशाची राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात येत आहे. भारतामध्ये प्रामुख्यानेउत्तर भारतात अशा प्रकारच्या कलहाचे प्रमाण जास्त आहे. या कलहामध्ये किंवा दंगलीमध्येअनेक निरपराध लोकांचे जीवन उदध्वस्त होत आहे. त्याचप्रमाणे सामाजिक व वैयक्तिकमालमत्तेचीही हानी मोठ्या प्रमाणात होते. भारतामध्ये काही राजकीय पक्ष हे ठराविक जातींचेसंरक्षण करण्यासाठीच अस्तित्वात आले. सत्तेवर येईपर्यंत ह्या पक्षांनी जातींचा व त्यांच्याभावनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला, व सध्या करीत आहेत. फक्त राजकीय फायदाघेण्यासाठीच जातींचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. राजकीय पक्षांच्या या दुटप्पी धोरणामुळेजाती -जातीमध्ये तणाव निर्माण होत आहेत. दंगली होत आहेत. परंतु राजकीय नेत्यांना त्याचेकाहीही वाईट वाटत नाही.

भारत सरकारने अस्पृश्यांना सवर्णा पर्यंत पोहोचण्यासाठी शिक्षण, शासकीय उद्योगात,नोकरी, व विधान सभा, लोकसभेत राखीव, जागा ठेवून ‘आरक्षण’ जाहीर केले आहे. परंतुत्याचा फायदा आर्थिक दृष्ट्या सबळ असणारेच मागासवर्गीय लोकांना मिळत आहे. जोआर्थिकदृष्ट्या अतिशय गरीब आहे तो ह्या सवलती पर्यंत पोहचतच नाही. निरक्षरता, गरीबी वअज्ञान इत्यादी कारणांमुळे हे लोक शासकीय मदतीपर्यंत पोहोचू शकत नाहीत व

शासकीयलोकही त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाहीत. अशाप्रकारे सद्यपरिस्थितीमध्ये जाती संदर्भातील कल्पनापुढील प्रमाणे आहेत.

४.२ जाती आणि जाती संस्था यांची व्याख्या व वैशिष्टे

(१) जातीची व्याख्या - जातीच्या अनेक व्याख्या आहेत. परंतु संक्षेपाच्या दृष्टिकोनातून खालील दोन व्याख्यांचा विचार करू.

१. नेशफिल्डयांची व्याख्या “a class of the community which disowns any connection with any other class and can neither intermarry nor eat nor drink with any but persons of their own community”.

२. डॉ. केतकर यांनी जातीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

“a social group having two characteristics :i) Membership is confined to those who are born of members and includes all persons so born :ii) The members are forbidden by an inexorable social law to marry outside the group.”

वरील व्याख्येवरून जातीचे वैशिष्टे पुढील प्रमाणे सांगता येतात.

(२) जातीची वैशिष्टे :

i) **स्तर (श्रेणी)** : सामाजिक व धार्मिक दृष्टिकोनातून जातीचे स्तर किंवा श्रेणी आहेत. या श्रेणीच्या पिरॅमिड मध्ये सर्वात वर ब्राम्हण आणि पिरॅमिडच्या तळामध्ये हलक्या जातीतील लोक व पिरॅमिडच्या मध्ये हजारो प्रकारच्या जातीव पोटजाती दाखवल्या जातात.

ii) **वंश** : एखाद्या व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा (social status) तो ज्या जातीत जन्म घेतो. त्याच्यावरून ठरतो. उदा. ब्राम्हण कुटुंबामध्ये जन्म झाल्यास ब्राम्हण आणि शूद्राच्या कुटुंबात जन्म झाल्यास शूद्र समजले जाते.

iii) **स्वजाती विवाह** : स्वतःच्याच जातीत विवाह केला जातो. भूतकाळामध्ये आंतरजातीय विवाहास अतिशय विरोध होता.

iv) **सामाजिक गट** : प्रत्येक जात म्हणजे एक सामाजिक गट होय. त्याचा नेतृत्व त्यांच्यानेत्याकडून केले जाते. एखादयाने त्यांच्या जातीच्या नियमांचे उल्लंघन केल्यास नेतात्यांना शिक्षा म्हणून एखादे काम करून घेणे, शारिरीक शिक्षा, किंवा त्या व्यक्तीला बहिष्कृत म्हणजेच वाळीत टाकले जाते. इत्यादी प्रकारच्या शिक्षा होत असत.

v) **स्थानिक गट** : संपूर्ण देशांमध्ये जातीचे मूल्य एकसारखे नाही उदा. एखादया विशिष्ट प्रदेशामध्ये अस्पृश मानलेल्या जातीस दुसऱ्या एखादया प्रदेशामध्ये त्याच जातीस अस्पृश मानले जात नाही.

vi) **परंपरागत व्यवसाय** : जुन्या जातीसंस्थेमध्ये व्यवसाय मागील पिढीकडून पुढीलपिढीकडे हस्तांतरित होत असे. उदा. व्यापार करणाऱ्याचा मुलगा हा व्यापारच करितअसे. सुतार (carpenter) काम करणाऱ्याचा मुलगा हा सुतार कामच करत असे इत्यादी.

vii) **प्रदूषित शुध्द सिध्दांत** : परंपरागतजाती -जाती मधील संबंध 'प्रदूषित आणि शुध्द' या संकल्पनेनुसार असत. परंपरागतखालची जात वरील जातीस प्रदूषित करते, अशी संकल्पना होती.अस्पृशतेला आधारअसलेली हीच संकल्पना आहे. खालच्या जातीतील लोकांना शाळा मंदिर, विहिरीइत्यादी सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेश नसे.

viii) **अन्नाच्या सवयी** : अन्नाच्या सवयी संदर्भात काही बंधनेअसत. उदा. शुध्द ब्राम्हणांनी मांसाहार करायचा नाही. दारुप्यायच नाही इत्यादी. एका जातीतील दुसऱ्या जातीमध्ये जेवत नसत. विशेषतः वरच्या जातीतील खालील जातीमध्ये जेवत नसत.वरीलप्रमाणे जातीचे वैशिष्ट्ये आहेत. परंतु सध्याच्या काळामध्ये वरील वैशिष्ट्यामध्येकाही प्रमाणात शिथिलता आलेली दिसून येते.

(३) **जाती संस्थेची व्याख्या** : जाती संस्थेचीव्याख्या पुढीलप्रमाणे केली जाते -

"It is a system of social stratification and social restriction inIndia in which communities are defined by thousands ofendogamous hereditary groups called Jatis."या व्याख्येवरून जाति या जातीसंस्थेचे भाग किंवा एकक (part or unit) असल्याचे लक्षात येते.

(४) **जाती संस्थेची वैशिष्ट्ये (Characteristics of the caste system) :**

i) **समाजाची विभागीय वाटणी** :

जाती संस्थेच्या अंतर्गत भारतीय समाज छोट्या छोट्या सामाजिक गटांमध्ये विभागलागेल्या आहे, त्यास जाती, असे म्हटले जाते. सद्य परिस्थितीमध्ये जात ही जन्मावरूनठरते. त्यामुळे एका जातीतून दुसऱ्या जातीमध्ये जाता येत नाही. असे समजले जाते.प्रत्येक जातीला स्वतःचा परंपरागत सामाजिक स्तर, व्यवसाय, चालीरीती, नियमइत्यादी असतात. असे मानले जाते.

ii) **श्रेष्ठ कनिष्ठ स्तर** : प्रत्येक भाषिक क्षेत्रामध्ये सुमारे २०० जाती आहेत. त्यातीलकाहींना श्रेष्ठ, काहींना कनिष्ठ समजले जाते, त्यावरून त्यांचा क्रम लावला जातो.

iii) **नागरी आणि धार्मिक विशेष हक्क आणि अपात्रता संदर्भातील भेद** :

जातीच्याआधारावर निर्माण झालेल्या समाजामध्ये विशेष हक्क (Privileges) आणि अपात्रता (Disabilities) यांचे असमान वितरण असते. उच्च जातीतील लोक विशेष हक्काचेसुख अनुभवत असतात. तेव्हा हलक्या जातीतील समजले जाणारे लोक निरनिराळ्याअपात्रतेचा दुबळेपणाचा त्रास सहन करत असतात.

iv) **मुक्तपणे व्यवसाय निवडण्याचा अभाव** : व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य नव्हते. ज्ञाति संस्थेतील प्रत्येक जातीचा परंपरागत व्यवसाय ठरलेला असे. वंश परंपरागत हाव्यवसाय त्याच जातीतील मागील पिढीतून हा व्यवसाय त्याच जातीतील मागीलपिढीतून पुढील पिढीकडे हस्तांतरीय होत असे. वंश परंपरागत चालत आलेलाव्यवसाय सोडून दुसरा व्यवसाय करता येत नसे.

आपली प्रगती तपासा .

प्रश्न - जातीची व्याख्या सांगून जातीचे वैशिष्ट्ये सांगा.

प्रश्न - जातीसंस्थेची व्याख्या सांगून जाती संस्थेची वैशिष्ट्ये सांगा.

४.३. जाती संस्थामुळे निर्माण होणारी असमानता (Inequalities caused by the caste system)

जाती संस्थामुळे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय इत्यादी प्रकारची असमानतासमाजामध्ये निर्माण होते. समाजामध्ये निर्माण होणारी असमानता पुढीलप्रमाणे सांगतायेते.

i) **सामाजिक दर्जातील असमानता** - जातीसंस्थामध्ये श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ याप्रकारचेस्तर असल्यामुळे कनिष्ठ जातीतील, हलक्या जातीतील लोकांना सामाजिक दर्जेचा (social status) आनंद अनुभवता येत नाही. खालच्या जातीतील माणसाला नेहमीत्यांच्या निम्न स्तराची (lower position) आठवण करू दिली जाते. अशाप्रकारच्या वागणूकीमुळे खालच्या जातीतील लोकांचा त्यांचा स्वतःवरील विश्वासनाहीसा होतो. आत्मविश्वासाच्या अभावामुळे इतर जातीतील लोकांशी मुक्तपणे स्पर्धाकरण्यास असमर्थ ठरतात, त्यामुळे इतर अनेक प्रकारच्या असमानता निर्माण होतात.

ii) **जातीतील असमानता (Inequalities with in caste)** :- प्रत्यक्ष एकाजातीमध्ये ही असमानता दिसून येतो. यामुळे उपजति व पोटजाती निर्माण झालेल्यादिसून येतात यांचा परिणाम म्हणून समाज अने छोट्या -छोट्या विभागामध्ये, अंशामध्येविभागला जातो. आणि उपजाती व पोटजातीमुळे एकाच जातीतील लोक एकमेकांपासूनदूर जातात.

iii) **साक्षरतेमधील असमानता (Inequities in Literacy)** : जरी देशातील एकूणात साक्षरतेचा दर वाढलेला आहे. तरीसुद्धा अनुसूचित जाती व जमातीतील लोकशिक्षणांच्या संदर्भातील अनेक समस्यांना तोंड देत आहेत. अनुसूचित जाती -जमातीतील १९६१ मध्ये साक्षरतेचा दर १०.२७% असून तो २००१ मध्ये ४५.२०% इतका झालेला दिसून येतो. याचा अर्थ अजून ५५% अनुसूचित जाती जमातीतील लोक मूलभूत व आवश्यक भौतिक विकासाच्या घटाकांपासून वंचित आहेत.

iv) **प्राथमिक शिक्षण (Primary Education)** : प्राथमिक शाळेत सर्वच्या सर्वयेण्याच्या दृष्टीकोनांतून आपला देश वाटचाल करित आहे. प्राथमिक शाळेत नावनोंदवण्याचे प्रमाण २००३ -२००४ मध्ये ९०% होते आणि २००४ -२००५ मध्ये ते ९८% इतके झाले. हे प्रमाण वाढण्यासाठी अनेक घटक कारणीभूत आहेत उदा. मुलांना दुपारचे जेवण, एकदिवस आड शाळा उघडणे. तसेच शिक्षक व पालक संघटना प्राथमिक शाळेत नाव नोंदणीचे हे विधायक विकास दिसत असला तरी सुद्धा अनेक अनुसूचित जाती -जमातीतील मुले शाळेपासून दूर आहेत. अनुसूचित जातीजमातीतील ७ ते १७ वर्ष वयोगटातील फक्त ६५.७% मुले फक्त शाळेत जातात. याच वयोगटातील उच्च वर्णातील प्रमाण ८१.३% इतके आहे. अनुसूचित जाती जमातीतील २०.८% मुले शाळेत केव्हाच जात नाहीत, हेच उच्च जातीतील प्रमाण ७.६% इतके आहे. भारतामध्ये प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा यांचे प्रत्यक्ष अंतर घरांपासून जास्त आहे. मुले शाळेत जाण्यास हाही एक अडथळा आहे. अनुसूचित जाती जमातीतील लोकांची घरे गावांपासून दूर असतात, किंवा गावाच्या एका टोकाला असतात. त्यामुळेही अनुसूचित जाती-जमातीतील मुले शाळेत कमी प्रमाणात जातात. या भौतिक अंतरा बरोबर सामाजिक अंतर (Social Distance) सुद्धा ही अनुसूचित जातीजमातीतील मुले शाळेत न जाण्यासाठी खूप महत्त्वाचे आहे.

v) **गरीबी** : अनुसूचित जाती -जमातीतील लोकांची मिळकत अतिशय कमी आहे. सन २००० मध्ये ग्रामीण भागामध्ये ३८% अनुसूचित जाती -जमातीतील लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते, त्यावेळी इतर जातीतील २०% लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते. अशा प्रकारे मिळकतीची ही असमानता आहे.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - जाती संस्थामुळे निर्माण होणारी असमानता स्पष्ट करा.

४.४ जातीवादाचे परिणाम (CONSEQUENCES OF CASTEISM)

- समाजामध्ये हिंसाचार बोकळतो आणि कायदे हीन होतात.
- सर्वसामान्य आणि मागास लोकांचे जीवन उध्वस्त होते आणि त्यांच्या संपत्तीचीही हानि होते.
- उच्च जातीच्या ऑफिसरने मागासवर्गीय व्यक्तींना त्यांचे विशेषाधिकार देण्याचे अमान्यकेल्यास मागासवर्गीय व्यक्तींच्या मनात सूडाची भावना तयार होते व कलह निर्माण होतो.
- मागासवर्गीय लहान किंवा अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यास नकार देण्याचे उच्चजातीय बँक अधिकारी भारतातील विविध भागात आजही आहेत. त्यामुळे तणावाचीपरिस्थिती निर्माण होते.
- अनेक मागासवर्गीय व्यक्ती देशात अपमानास्पद वागणूक सहन करून जीवन जगत आहेत.
- मागासवर्गीय अनेक मुले ज्या ठिकाणी उच्च वर्गीय लोक मोठ्या प्रमाणावर पिळवणूककरतात तेथून शहाराकडे धाव घेत आहेत. त्यामुळे शहरी जीवनावर ताण पडत आहे.
- शैक्षणिक व सामाजिक जीवनामध्ये उच्च वर्णीय लोक विविध प्रकारे मागासवर्गीयांवर दबावटाकण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्यामुळेही कलह निर्माण होत आहेत.
- मागासवर्गीय मुले व स्त्रिया यांची उच्च वर्णीय लोकांकडून मोठ्या प्रमाणावर पिळवणूक होतआहे.
- जातीयवाद अनेक राजकीय नेत्यांना विधानसभा व लोकसभेपर्यंत पोहोचविण्यासाठी मदतकरतात. हेच आमदार व खासदार जातीय तणाव वाढविण्यास नंतर कारणीभूत ठरतात.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न : जातीवादाचे परिणाम स्पष्ट करा.

४.५ जातीवादाचे निर्मूलन करण्याकरिता उपाय (MEASURES TO RESOLVE CARTELISM)

जातीवादाचे निर्मूलन करण्यासाठी पुढील प्रमाणे उपाययोजना केल्यास निश्चितच त्याचे प्रमाण कमी होऊन कलह निर्माण होणार नाहीत.

(१) **कणखर राजकीय धोरण** : जातीय पक्ष, जातीय संघटना किंवा जातीय संस्था यांच्याकृत्यांना पायबंद घालण्यासाठी कणखर राजकीय धोरण असले पाहिजे. सत्ताधारी पक्षांनी किंवा राज्यकर्त्यांनी जातीयवादाला पांघरून घालू नये. किंवा जातीयवाद स्वतःच निर्माण करू नये. धर्मातील राज्याच्या भूमिकेच्या प्रामाणिकपणे अवलंब केला पाहिजे.

(२) **कडक कायदे व त्यांची अंमलबजावणी जातीय** : वाद निर्माण करणाऱ्या विरुद्ध कडक कायदे तयार केले पाहिजे. नुसतेच कागदोपत्री कायदे नकोत तर त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी पोलिसांना योग्य ते अधिकार देऊन त्यांना जबाबदार धरण्यात यावे. यामुळे समाजात जातीय कलह होणार नाहीत आणि झालेच तर ते नियंत्रणाबाहेर जाणार नाहीत.

(३) **शैक्षणिक व्यवस्थेत बदल** : संकुचित धर्म भावनांना थारा मिळणार नाही अशा प्रकारे सध्याच्या शैक्षणिक व्यवस्थेत बदल करून, समभावाची शिकवण रुजली गेली पाहिजे. विशाल मानवतावादी धर्माची शिकवण दिली तरच परस्परांत सहकार्याची भावना निर्माण होईल व कलह थांबतील.

(४) **राष्ट्रनिष्ठा प्रबळ करणे** : विविध धर्मिय, विविध जातीय, लोक भारतात असले तरी आपण सर्व एकाच भारतीय संस्कृतीचे वारसदार आहोत अशा प्रकारची प्रबळ राष्ट्रीयनिष्ठेची भावना प्रत्येक नागरिकाच्या मनात दृढ करण्यास हवी.

(५) **कार्यक्षम सरकारी यंत्रणा** : घातक अशा जातीयवादी शक्तींना तोंड देण्यासाठी कार्यक्षम किंवा सक्षम सरकारी यंत्रणेची गरज आहे. त्याचप्रमाणे या नियमांचे पालन न करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना कडक शिक्षा देण्यात यावी. अनेक पोलीस अधिकारी त्यांची कर्तव्ये कार्यक्षमपणे बजावत नाहीत अशावेळी निवृत्ती नंतरचे फायदे देऊ नयेत. अशा कडक कार्यवाहीची तरतूद असेल तरच अशा गोष्टींना पायबंद बसेल.

(६) **धर्मगुरुंची जबाबदारी** : विविध धर्मगुरु किंवा जातीयवादी प्रांतीय नेतृत्व यांची जबाबदारी फार मोठी आहे. या नेतृत्वाने समाजाला धर्माच्या मूलभूत विश्वबंधुत्वाच्या तत्त्वावर शिकवण दिली पाहिजे. धर्माची आदर्श तत्त्वे समाजात रुजविली पाहिजेत. धर्मद्वेष वाढेल, तणाव निर्माण होईल अशा घटकांना निष्प्रभ करण्यासाठी उदात्त विचारांची शिकवण स्वतःच्या आचरणाने लोकांना दिले पाहिजे.

(७) **प्रसार माध्यमांची भूमिका** : समाजातील विविध घटकांमध्ये निसांप्रदायिकताची भावनारुजविण्यात प्रसारमाध्यमे मोठ्या प्रमाणात कार्य करू शकतात. निरनिराळ्या धर्मावर आपली पोळी भाजणाऱ्या राजकीय नेत्यांचे ढोंग समाजासमोर दाखवू शकतात. समाजामध्ये

जातीवादाचे हळूहळू बीजा रोपन करणाऱ्या नेतृत्वाचा, पडदा फाडण्याचे कार्यप्रसारमाध्यमांनी करावे.

(८) **समाज जागृती** : सरकारी यंत्रणेबरोबरच अशासकीय संघटना व स्वयंसेवी संघटनायानीही समाजजागृती मोठ्या प्रमाणावर करावी. जातीयवाद याविषयी कलह निर्माण होणारनाही यासाठी वारंवार तेच तेच प्रयत्न पुन्हा-पुन्हा करून लोकांच्या मनावर बिंबवले पाहिजे.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - जातीवादाचे निर्मूलन करण्याचे उपाय सांगा.

४.६ जमातवादामुळे परस्पर गटांतील संघर्ष (कलह)

(INTER -GROUP CONFLICTS CAUSED DUE TO COMMUNALISM)

राष्ट्रीय ऐक्य जाणीवपूर्वक टिकवावे लागते. कारण सर्वसाधारणपणे असे होते की आपत्तीच्या किंवा संकटाच्या वेळी माणसे एकत्र येतात. परस्परांना मदत करतात. परंतु आपत्तीटळली की व्यक्ती पुन्हा आपल्यापुरता विचार करायला लागतात. इतरांच्या हिताचा त्यांना विसरपडू लागतो. आपलाच स्वार्थ ते पाहू लागतात. धर्म, भाषा, प्रदेश या संकुचित आधारावर काहीमाणसे स्वार्थाचे राजकारण करू लागतात. यातूनच निरनिराळ्या प्रकारच्या वादाचे प्रश्न उभे राहतात. यातीलच एक जमात वाद होय.

जमातवाद देशापुढील मोठे आव्हान आहे. संकुचित धार्मिक अभिमानातून जमातवादिनिर्माण होतो. ब्रिटीशांनी आपल्या देशात जमातवादाचे बीज पेरले. वर्षानुवर्षे विविध धर्माचे लोकभारतात गुण्यागोविंदाने राहत आहेत. परंतु जेव्हा धर्माच्या अभिमानाचा अतिरेक होतो तेव्हा त्याचेदुराभिमानात रुपांतर होते आणि यातूनच धर्माधता निर्माण होते.

धर्माधता हा जमात वादाचा पाया आहे. धर्माधतेमुळे व्यापक राष्ट्रीय हिताचा विसरपडतो. भिन्न धर्मीयांचा एकमेकांवरचा विश्वास उडतो. काही लोक आर्थिक आणि सामाजिकप्रश्नांचा विचारही आपापल्या धर्माच्या चौकटीतच करू लागतात. अशा अवस्थेत ते लोकधर्माविषयी, धर्म बांधवाविषयी अतिशय हळवे बनतात. आपल्या धर्माबददल कोणी काही बोललेकिंवा धर्माचा अपमान केला तर दंगली पेटतात. शेकडो निरपराध लोक मारले जातात. कोट्यावधी रुपयांच्या सार्वजनिक मालमत्तेचे नुकसान होते. सार्वजनिक शांतता नष्ट

होते.या सर्व परिस्थितीमध्ये राजकीय पक्ष धर्माधर्मात संघर्ष (कलह) निर्माण करण्याचे कामकरीत आहे. उदा.राम जन्मभूमी, बाबरी मशीद, गुजरात गोध्रा रेल्वे जाळपोळ २००२ या सर्वदंगली धर्माच्या चिथावणीतून झाल्या आहेत. भारतामध्ये सर्वात मोठा व भयानक संघर्ष हिंदू-मुस्लिम या दोन धर्मात स्वातंत्र्यापासूनच सुरु आहे. त्याचबरोबर हिंदू -शीख, हिंदू -ख्रिश्चनइत्यादी धर्मांमध्येही नेहमी संघर्ष निर्माण होत असतात. २६ / ११ च्या मुंबईवरील दहशतवादीहल्लाने तर राष्ट्रीय एकात्मतेलाच सुरंग लागला आहे. देशातील नव्हे तर जगातील शांतताच लोपपावत आहे.

जमातवादास कारणीभूत घटक : पुढील कारणांमुळे जमातवाद निर्माण होतो.

(१) **धर्माधता** धर्माधता हा जमातवादाचा पायाच आहे. धर्म निष्ठा व धर्मश्रद्धा अत्यंतआवश्यक आहे. सर्वधर्म समानतेचा संदेश देतात. परंतु याचा अतिरेक झाल्यासधर्माधतेचा जन्म होतो. धर्म ही अफूची गोळी ठरते. त्यातूनच तणाव निर्माण होतात.थोडक्यात धर्माधतेचा अतिरेक हे जमातवादाचे प्रमुख कारण आहे.

(२) **संस्कृती** सर्व धर्मांना स्वतःची परंपरा व संस्कृती आहे. विविध धर्मातील व प्रांतातीललोक आपली संस्कृती टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. संस्कृती टिकवितानासंस्कृती -संस्कृतीत संघर्ष निर्माण होतात. म्हणजेच जमातवाद निर्माणहोतो.

(३) **राजकीय** धर्माभावना व संस्कृती स्वतःहून संघर्ष निर्माण करीत नाहीत. तर त्यांचाअतिरेक तणावाला कारणीभूत ठरतो. राजकीय सत्तांध, संधिसाधू खुर्ची मिळवण्यासाठीधर्माचा व संस्कृतीचा उपयोग करतात व माणसांमाणसातील द्वेष वाढवून दंगली घडवूनआणतात. संधीसाधू राजकीय नेते आपल्या जातीवर व समाजावर टिकून राहावे यासाठीजातीय भावनांना खत पाणी घालतात.

(४) **आर्थिक** काही लोक आर्थिक प्रश्नांचा विचारही आपापल्या धर्माच्या चौकटीतच करुलागले आहेत. आपण ठराविक धर्माचे असल्याने राजकारणात प्रभावशून्य आहोत, त्यामुळेठराविक प्रदेशाचा आर्थिक विकास करू शकत नाही. यासाठी दुसऱ्या जमातीच्या आर्थिकहितसंबंधाचा बळी देऊनच आपण आपला विकास करू शकतो. असे सांगून जातीयभावनांना प्रोत्साहन दिले जाते. व त्याचा स्वार्थासाठी उपयोग केला जातो.

(५) **भाषा** भारत हा विविध भाषिक प्रदेश आहे. भारतामध्ये १६५२ भाषा बोलल्या जातात.प्रत्येकजण आपापल्या भाषेशी भावनिकरित्या गुंतलेल्या असतो. अनेकदा भाषा भेदामुळेचप्रादेशिक भावना किंवा जमातीबददलच्या भावना उफाळून येतात व संघर्ष निर्माण होऊशकतो.

(६) **जातीय वादांचा उदय** भारतात अनेक धार्मिक गट आहेत. त्या प्रत्येक धर्मात अनेकजाती, पोट जाती आहेत. यां सर्वांमध्ये भेद निर्माण करण्याचे काम राजकारणी करतात.राज्यकर्त्यांच्या या भेदनीतीमुळे संघर्ष होतात.

(७) **इतर घटक :** इतरही काही घटक जमात वादास कारणीभूत ठरतात. ते पुढीप्रमाणेआहेत. प्रशासन आणि कायदा सुव्यवस्था कुचकामी ठरते तेव्हा राजकीय लोकांच्या यात्रा,पदयात्रा इत्यादी.

- राजकीय लोकांची भडक भाषणे.
- प्रादेशिक समस्यांची भांडवल करणे.
- स्वार्थासाठी भावना भडकविणे (राजकीय) इत्यादी. वरील जमातवादामुळे उदभवणारे संघर्ष(कलह) टाळण्यासाठी पुढील गोष्टी आपण करायला पाहिजेत.
- आपण प्रथम राष्ट्राशी निगडीत आहोत नंतर धर्म, जात, भाषा ही जाणीव प्रत्येकाला करूनदेणे. म्हणजेच आपली निष्ठा प्रथम राष्ट्रांशी आहेत. धर्म, जात, भाषा, यांना दुय्यम स्थानआहे.
- जातीय शक्तीविरुद्ध लढा देण्यासाठी राजकीय पातळीवर प्रभावी प्रचार मोहिम आखलीपाहिजे
- शैक्षणिक व्यवस्थेत बदल करून राष्ट्रीय एकात्मतेचे वातावरण सृष्ट करण्याचा प्रयत्नकेला पाहिजे. यासाठी विविध धर्मियांमध्ये विश्वास व सहकार्य निर्माण करण्याचे कामशैक्षणिक उपक्रमाद्वारे करणे गरजेचे आहे.
- जातीय संघर्ष निर्माण करणाऱ्या जातीयवादी शक्तीचा शोध घेऊन त्यांचा पांथिकपणासमाजासमोर उघडा पाडला पाहिजे आणि अशा घातक शक्तींचा मुकाबला करण्यासाठीसरकारी यंत्रणे बरोबरच स्वयंसेवी संस्थानेही पुढाकार घेतला पाहिजे.
- धर्मावर ज्या व्यक्तीचे (राजकीय व धर्मगुरु) नियंत्रण आहे. अशा व्यक्तींवर महत्त्वाचीजबाबदारी येते ती म्हणजे सर्व धर्म समान आहेत ही शिकवण धार्मिक प्रवक्ते किंवा धर्मगुरुयांनी चांगल्या रीतीने सांगायला हवी.या गोष्टी आपण सर्वांनी मिळून केल्यास निश्चितच संघर्ष (कलह) नष्ट होतील.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - जमातवाद म्हणजे काय ते सांगून जमातवादास कारणीभूत असणारे घटक स्पष्टी करणासह सांगा.

प्रश्न - जमातवादामुळे किंवा परस्पर गटांतील संघर्ष (कलह) सविस्तर स्पष्ट करा.

४.७ सारांश

मानव हा समाजशील प्राणी असल्याने तो समाजात एकत्र राहतो. सुदृढ समाजासाठी समाजातील मानवा-मानवांमध्ये परस्पर संबंध आत्मयितेचे असणे गरजेचे आहे. समाजातील या

एकोप्याच्या संबंधामुळे व राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होते. परंतु आज राष्ट्रीय एकात्मतेपुढे अनेक प्रकारची आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

आपल्या देशाच्या राष्ट्रीय एकात्मतेपुढे आज भाषावाद, प्रांतवाद, फुटीरतावाद, यासारखी आव्हाने कमी -अधिक प्रमाणात आहेत. परंतु यातील गंभीर आव्हान म्हणजे जातीवाद, जमातवाद आणि त्यांच्यातील परस्परातील संघर्ष (कलह) हे होय.

चातुर्वर्ण्यव्यवस्था ही गुण कर्मानुसार होती. यामध्ये वर्ण जन्मावरून ठरत नव्हता. कर्माधील आवड व निपुणता यानुसार ठरत होती आणि महत्त्वाचे म्हणजे चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेमध्ये सर्व कर्माना समान आंतरिक मूल्य असल्याने कोणतेही काम श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ हा भेद नव्हता. परंतु जेव्हा वर्ण जन्मावरून ठरू लागला आणि कमीमध्ये श्रेष्ठ -कनिष्ठ ही संकल्पना आणली गेली तेव्हा जातीभेद निर्माण झाले. यातून जातीवाद निर्माण झाला.

जातीवादामुळे अनेक प्रकारच्या असमानता निर्माण झाल्या. त्यामुळे जातीवादाचे परिणाम समाजामध्ये अतिशय विपरित प्रकारचे झाले.

आपल्या देशांमध्ये जसे जातीवादामुळे समाजामध्ये अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्या. त्याचप्रमाणे जमात वादामुळेही आपल्या देशांत अनेक प्रकारच्या गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे जातीवाद व जमातवाद हे आपल्या देशाला शाप आहेत. निरनिराळे राजकीय गट जातीवाद आणि जमातवाद नष्ट करण्याऐवजी त्यांना स्वतःच्या स्वार्थासाठी खतपाणीच घालतात.

ही समस्या निघून जाण्यासाठी आपण प्रथम राष्ट्राशी निगडित आहोत नंतर धर्म, जात, भाषा. ही जाणीव प्रत्येकाला करून देणे आवश्यक आहे. म्हणजेच आपली निष्ठा प्रथम राष्ट्राशी आहे. धर्म, जात, भाषा यांना दुय्यम स्थान आहे. याची जाणीव प्रत्येकाला असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

४.८ विद्यापीठ स्तरीय प्रश्न

- (१) जातीची व्याख्या सांगून जातीचे वैशिष्ट्ये सविस्तर स्पष्ट करा.
- (२) जातीसंस्थेची व्याख्या सांगून जातीसंस्थेची वैशिष्ट्ये सविस्तर स्पष्ट करा.
- (३) जातीसंस्थामुळे निर्माण होणारी असमानता सविस्तर स्पष्ट करा.
- (४) जातीवादाचे परिणाम स्पष्ट करून जातीवादाचे निर्मूलन करण्याकरिताचे उपाय सविस्तर सांगा.
- (५) जातीसंस्थामुळे परस्पर गटांतील संघर्ष (कलह) स्पष्ट करा.
- (६) जमातवाद म्हणजे काय? ते सांगून जमातवादास कारणीभूत असणारे घटक सविस्तर सांगा.
- (७) जमात वादामुळे परस्पर गटांतील संघर्ष (कलह) सविस्तर स्पष्ट करा.

घटक - ५

प्रदेशवाद, भाषिक भिन्नता आणि संघर्ष (Regionalism, Linguistic Differences and Conflicts)

पाठाची रचना :

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ प्रदेशवादाचा अर्थ आणि विकास
- ५.३ प्रदेशवाद आणि भाषिक संघर्ष वाढण्याची कारणे
- ५.४ प्रदेशवादाचे संघर्ष
- ५.५ प्रदेश वादचे संघर्ष कमी करण्यासाठी उपाय
- ५.६ भाषावाद
- ५.७ भाषिक संघर्ष
- ५.८ भाषिक संघर्ष कमी करण्याचे उपाय
- ५.९ प्रदेशवाद आणि भाषिक भिन्नतेचे परिणाम
- ५.१० सारांश
- ५.११ विद्यापीठस्तरीय प्रश्न

५.० उद्दिष्टे

- प्रदेशवादाला अर्थ आणि विकास समजातून घेता येईल.
- प्रदेश वादामुळे निर्माण होणारे संघर्ष व त्यावरील उपाय जाणून घेता येतील.
- भाषिक संघर्ष व त्यावरील उपाय जाणून घेता येतील.
- प्रदेशवाद आणि भाषिक भिन्नतेचे परिणाम अभ्यासता येतील.

५.१ प्रस्तावना

भारतीय राजकारण शास्त्रामध्ये भारताला स्वातंत्र्यतेची पहाटेपासून प्रदेश वादालामहत्त्व प्राप्त झालेले आहे. तथापि १९६० आणि १९७० च्या उत्तरार्धातइतर प्रदेशांपासून वेगळे होण्याची संकुचित मागणीसाठी दावा करू लागले आणि स्वतंत्र्यराज्यकारभार करण्याची इच्छा तीव्र होऊ लागली. या दोन्ही गोष्टी देशाच्या एकतेला धोकानिर्माण करणाऱ्या गंभीर स्वरूपाच्या धक्कादायक होत्या. प्रदेशवादामुळे राष्ट्राची एकात्मतादुंभगली जाते.

५.२ प्रदेशवादाचा अर्थ आणि विकास (MEANING AND DEVELOPMENT OF REGIONALISM)

प्रदेशवाद म्हणजेच प्रांतवाद होय. आपल्या प्रदेशाविषयी अवाजवी स्वरूपाची अभिमानबाळगणे होय. उदा. मी मराठी मी गुजराथी अशी आपली ओळख सांगणे इथपर्यंत ठीक आहे.परंतु मी गुजराथी म्हणून मी इतर प्रांतीयांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. अशी भावना किंवा समज होणे हा अवाजवी प्रांताभिमान होय. या अवाजवी प्रांताभिमानामुळे प्रदेशवाद निर्माणहोतात.

विकासातील असमतोलपणामुळे प्रदेशवाद निर्माण होतात. ब्रिटिश राजवटीमध्येच भारताच्या आर्थिक विकासात असमतोल निर्माण झाला. स्वातंत्र्यानंतरही काही राज्यांची प्रगतीअधिक झाली. किंवा काही राज्ये आर्थिक दृष्ट्या मागासच राहिली. उदा. महाराष्ट्र, गुजरात,पंजाब, तामिळनाडू ही राज्ये आर्थिक व औदयोगिक दृष्ट्या बरीच विकसित झाली, तरओरिसा, बिहार, आसाम सारखी राज्ये आर्थिक तसेच औदयोगिक दृष्ट्या अप्रगत राहिली.आर्थिक विकास व सुधारणा हा प्रगतीचा पाया असल्याने ज्या राज्यात आर्थिक विकास होतो तीराज्ये शिक्षण, आरोग्य किंवा इतरही क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर प्रगती करू शकतात. ज्याराज्यांमध्ये अशा प्रकारचा विकास झालेला नसतो ती राज्ये मात्र शैक्षणिक तसेच नागरीसुविधांच्या बाबतीत खूपच मागे राहतात. प्रगत राज्यातील लोकांना उपलब्ध होणाऱ्या विकासाच्यासंधी अशा राज्यांना मिळत नाहीत. शैक्षणिक मागासलेपणा, बेरोजगारी, दारिद्र्य अशा प्रश्नांची तेगांजले जातात. आपली फसवणूक होत आहे. आपल्याला विकासाच्या लाभांपासून दूर ठेवले जातआहे अशी भावना त्यांच्या मनात निर्माण होते. त्यामुळे राज्या-राज्यांतील सलोखा नष्ट होतो. हासलोखा नष्ट झाल्याने राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात येते.

प्रदेशवाद हा प्रगत आणि अप्रगत अशा दोनही प्रकारच्या राज्यांना झपाटू शकतो आपणप्रगत आहोत कारण, प्रगत असल्याने आपण श्रेष्ठच आहोत असा श्रेष्ठत्वाचा गंड विकसितराज्यांतील लोकांमध्ये निर्माण होतो आणि मग ते अविकसित राज्यांतील लोकांना कमी लेखूलागतात. आपल्या विकासाच्या लाभात त्यांना वाटेकरु करुन घेण्यास त्यांची तयारी नसते. तरमागास भागातील लोकांना आपली संघटीत शक्ती उभी करण्यासाठी प्रादेशिक अस्मिता जागवावीलागते यातूनच प्रदेशवाद बळवतो. त्यामुळे राष्ट्रीय ऐक्यास बाधा येते. तसेच लोकशाहीची वाढहीहोऊ शकत नाही.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - प्रदेशवादाचा अर्थ आणि विकास सविस्तर स्पष्ट करा.

५.३ प्रदेशवाद आणि भाषिक संघर्ष वाढण्याची कारणे (CAUSES FORGROWTH OF REGIONALISM)

भारतामध्ये प्रदेशवाद आणि भाषिक संघर्ष वाढण्याची कारणे अनेक आहेत. या ठिकाणी नमूद करण्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे प्रदेशवाद आणि भाषिकसंघर्ष हे हातात हात घालून चालतात, म्हणजेच प्रदेशवाद आणि भाषिक संघर्ष वाढण्याची कारणे एकच आहेत.

(१) भाषा किंवा संस्कृती माथी मारण्याच्या, विरुद्ध प्रतिक्रिया (Reaction against imposition language or culture)

राष्ट्रीय सरकारने देशातील सर्व लोक आणि गटांसाठी विशिष्ट प्रकारची आदर्शत्मककल्पना, भाषा आणि संस्कृती माथी मारण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा त्याला प्रतिक्रिया म्हणून प्रदेशवाद प्रथमतः या ठिकाणी दिसून येऊ लागला. अशा प्रकारे दक्षिणेकडील राज्यांनी हिंदी या भाषेला कार्यालनीन भाषा म्हणून विरोध केला कारण त्यांना उत्तरेकडील राज्ये आपल्यावर वर्चस्व गाजवतील या गोष्टींची भिती होती.

(२) प्रदेशाकडे दुर्लक्ष (Neglect towards Region) :

सत्ताधारी पक्षाचे म्हणजेच सरकारचे एखाद्या प्रदेशाकडे नेहमी दुर्लक्ष असते आणि दुसऱ्या एखाद्या प्रदेशाकडे नेहमी प्रशासकीय आणि राजकीय सत्तेच्या दृष्टिकोनांतून नेहमी लक्षकेंद्रित केलेले असते. तेव्हा दुर्लक्षित प्रदेशांतील लोक वेगळे होऊन राजकीय सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्याचा प्रयत्न करतात. यातूनच प्रदेशवाद उभा राहतो.

(३) उप संस्कृती जतन करण्याची इच्छा (Desire to preserve subcultures)

भारतीय संघ राज्य व्यवस्थेमध्ये स्वतःची उप-संस्कृती जतन करून ठेवण्याच्या हेतूने स्वतःचे सरकार स्थापून स्वतंत्र राज्यकारभार करण्याची इच्छा प्रदेशवादाला जन्म देते.

(४) प्रादेशिक पक्षाची इच्छा (Desire of regional parties)

काही प्रादेशिक पक्षांच्या सत्ता हस्तगत करण्याच्या इच्छेतून प्रदेशवाद (Regionalism) उदयास येतो उदा. AIADMK, अकाली दल (Akali Dal) तेलगू देशम (Telugu Desham) इत्यादी राजकीय पक्षांनी राजकीय सत्ता हस्तगत करण्यासाठी प्रदेशवादाला उत्तेजन दिले.

(५) गटांच्या हितसंबंधाची ओळख राष्ट्रीय हितसंबंधाशी जोडण्यात अपयश (Failure to identify group interests with national interests)

साठ वर्षांच्या स्वातंत्र्या नंतरही अनेक प्रकारच्या वेगवेगळ्या गटांना स्वतःच्या गटाच्या हितसंबंधाची ओळख राष्ट्रीय हितसंबंधाशी जोडण्यात अपयश आले आहे. याचा परिणाम म्हणून प्रदेशवाद टिकून राहिला आहे. हे गट स्थानिक आणि संकुचित हेतूने विचार करतात व स्वतःच्या गटालाच अग्रस्थान देतात. त्यांना असे वाटते की आपली ओळख मोठ्या देशांच्या हितसंबंधाशी जोडल्यास आपल्या स्वतःच्या गटाचे अस्तित्व नष्ट होईल आणि आपल्या गटाला जगण्यासाठी धोका निर्माण होईल. या प्रकारच्या विचारांमुळे प्रदेशवाद तसाच टिकून राहतो.

(६) मागासलेल्या प्रदेशांतील वाढती जाणीव (Growing awareness of backward region)

मागासलेल्या प्रदेशांतील मागासवर्गीय लोकांच्या बरोबर नेहमी सापत्नभावटेवण्यात आलेला असल्यानेही प्रदेशवादाला चालना मिळालेली आहे. स्थानिक राजकीय नेते यांचा पुरेपुर फायदा घेतात. ते लोकांना नेहमी सांगत असतात की केंद्रीयसरकार सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या दृष्टिकोनातून जाणून बूजून आपल्या प्रदेशाकडेदुर्लक्ष करून प्रादेशिक असमानता मुद्दाम निर्माण करत आहे. राज्य सरकारची सुध्दा हीचभूमिका आहे. अशा प्रकारे स्थानिक राजकीय नेते त्यांचे वर्चस्व टिकण्यासाठी प्रयत्न करतात. यामुळेही प्रदेशवाद निर्माण होतो.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - प्रदेशवाद आणि भाषिक संघर्ष वाढण्याची कारणे सविस्तर स्पष्ट करा.

५.४ प्रदेशवादाचे संघर्ष (CONFLICTS OF REGIONALISM)

जेव्हा एका प्रदेशांतील हितसंबधाला देश किंवा दुसऱ्या एखाद्या प्रदेशांकडून विरोधहोतो. तेव्हा प्रादेशिक संघर्ष निर्माण होतात. तीव्र प्रकारचे प्रादेशिक संघर्ष निर्माण होतात. तीव्रप्रकारचे प्रादेशिक संघर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) भारतीय संघातून बाहेर पडण्याची मागणी (Demand for secession from the Indian union)

भारतीय संघातून बाहेर पडण्याची मागणी ही प्रदेश वादाची शेवटच्या टोकाची भूमिकाआहे. तामिळनाडूमध्ये DMK, पंजामध्ये अकालीदल (Akali Dal), उत्तर - पूर्वभारतातील मिझोस आणि नागस् (Mizos and Nagas), खलिस्तान चळवळ (Khalistan move ments) इत्यादींनी भारतापासून काही प्रदेशांना वेगळेकरण्यासाठी मागणी केलेली होती. त्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. परंतु प्रदेशांनाभारतापासून वेगळे करणाऱ्या कोणत्याही चळवळीला यश आलेले नाही.

(२) वेगळ्या राज्याची मागणी (Demand for separate state)

काही क्षेत्रामध्ये लोकांनी त्यांची स्वतःची भाषा व संस्कृती विकसित केलेली आहे. त्याठिकाणी ते लोक स्वतंत्र वेगळ्या राज्याची मागणी करीत आहेत. त्या ठिकाणीप्रदेशवाद आढळत आहे. अशा प्रकारची मागणी मुख्यतः स्वतःची वेगळी राजकीयओळख निर्माण

करण्यासाठी करीत आहेत या प्रकारच्या प्रदेशवादामध्ये भाषेच्याआधारावर राज्याची फेररचना केली जाते.

(३) विकासाच्या असमतोलपणामुळे मागणी (Demand due to imbalanced development)

भाषेच्या आधारावर राज्यांची स्थापना मोठ्या प्रमाणावर झाली आहे. याचा परिणाम म्हणून त्या राज्यामध्ये असंतुलित विकास झाला. साधनांचे असमान वितरण झाले. त्यामुळे काही उपप्रदेश अविकसित राहिले. हे अविकसित राहिलेले उपप्रदेश राज्यांची स्वतंत्र्य मागणी करू लागले आहेत.

(४) पूर्ण वाढ झालेल्या राज्याची मागणी (Demand for full-fledged state)

राज्य फेर -रचना कायदा (state Reorganisation ACT) अस्तित्वात आल्यानंतर देशां (states) आणि ii) संघप्रदेश (the union Territories) असे दोन प्रकारचे विभाग झाले. यापैकी संघप्रदेश (the union Territories) यांच्या पूर्ण वाढ झालेल्या राज्याच्या (Full fledged state) मागणीमध्ये प्रदेशवाद (Regionalism) दिसून येतो. काळाच्याओघात या संघ -प्रदेशाची मागणीची चळवळ अतिशय तीव्र झाल्याने हिमाचल प्रदेश, मणिपूर, त्रिपुरा, गोवा, मिझोराम आणि अरुणाचल प्रदेश इत्यादी. संघप्रदेशांना (the union Territories) यांना पूर्ण राज्यांचा दर्जा प्राप्त झाला.

(५) आंतर राज्य सीमा वाद (Inter-state boundary disputes)

अनेक ठिकाणी आंतर -राज्य सीमावाद असल्याने प्रदेशवाद (Regionalism) निर्माण होतात. उदा. पंजाब आणि हरियाणा यांच्यामधील चंदीगड वरून वाद आहे. महाराष्ट्र आणि कर्नाटक यांचा बेलगम् (Belgallm) वरून वाद आहे. या ठिकाणी मराठी भाषिक आणि कन्नड भाषिक यांच्यातील वाद आहे. या शहरात मराठीभाषिकांची संख्या खूप आहे. इत्यादी अनेक प्रकारच्या वादांमुळे प्रदेशवाद (Regionalism) निर्माण होतो.

(६) आंतरराज्य पाणी वाद (Inter-state water disputes)

पाणी वापराचा पहिला महत्त्वाचा वाद नर्मदा, कृष्णा आणि कावेरी या नद्यांचा आहे. यामध्ये मध्यप्रदेश, राजस्थान, गुजरात आणि महाराष्ट्र या राज्यांचा समावेश होतो. कृष्णा नदीच्या पाण्याच्या वितरणांवरून महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि आंध्रप्रदेश या राज्यांमध्ये वाद आहे. कावेरी नदीच्या पाण्यावरून तामिळनाडू, केरळ आणि कर्नाटक या राज्यांमध्ये वाद आहे. वरील प्रकारच्या आंतर -राज्य पाणी वादांवरून प्रदेशवाद निर्माण होतो.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - निरनिराळे प्रदेशवाद किंवा प्रादेशिक संघर्ष सविस्तर सांगा.

५.५ प्रदेशवाद किंवा प्रादेशिक संघर्ष कमी करण्याचे उपाय (MEASURES FOR RESOLVING REGIONAL CONFLICTS)

प्रदेशवाद कमी करण्याचे उपाय पुढील प्रमाणे -

१. संघर्ष किंवा कलह निर्माण होणाऱ्या राज्यामध्ये सामंजस्याची व सहकाराची भावना निर्माण करण्यासाठी राजकीय पक्ष, सामाजिक संस्था व प्रसार माध्यमांनी महत्त्वाची भूमिका पारपाडणे आवश्यक आहे.

२. आर्थिकदृष्ट्या व औद्योगिक दृष्ट्या भागास राज्यांसाठी विशेष सवलती देऊ करणे, सध्यासरकारचे अनेक मागास राज्यांसाठी कर सवलती व रोख सवलती दिल्या आहेत.

३. राष्ट्रीय एकात्मता व राष्ट्रीय ऐक्य अबाधित ठेवण्यासाठी भारत सरकारकडून शक्य तेवढेप्रयत्न होत आहेत. अजूनही जास्त प्रमाणात प्रयत्न व्हायला हवेत.

४. अप्रगत राज्यांवर केंद्र सरकार तसेच प्रगत राज्येही त्यांचे लक्ष केंद्रीत करून त्यांच्याविकासास चालना देण्याचे प्रयत्न करत आहेत.

५. प्रादेशिक सहकार्याची भावना वाढीस लागण्यासाठी राज्याराज्यात सतत सांस्कृतिक वकिल्डविषयक कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येत आहे.

६. केंद्र सरकारकडून वितरीत केल्या जाणाऱ्या निधीचे वाटप योग्य प्रमाणात करून त्यामध्येसमन्वयाची भूमिका केंद्र व राज्य सरकार निभावत आहेत.

७. महत्त्वाचे म्हणजे समर्थ नेतृत्व असेल तर प्रदेशवाद निर्माणच होणार नाही.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - प्रदेशवाद किंवा प्रादेशिक संघर्ष कमी करण्याचे उपाय सांगा.

५.६ भाषावाद (LINGUIISM)

भारत ही विविध भाषिक भूमी आहे. १६५२ भाषा भारतात बोलल्या जातात. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर भाषावाद निर्माण होतात. याचा विचार करून भारतामध्ये भाषावर प्रांतांची निर्मिती करण्यात आली आणि घटनाकारांनी प्रत्येक राज्याला त्याच्या संबंधीत भाषेला म्हणजेच प्रादेशिक भाषेला मान्यता दिली. भारतीय संविधानाने सुरुवातीला परिशिष्ट आठमध्ये १४ भाषांना मान्यता दिली. नंतर त्यामध्ये चार भाषांना मान्यता मिळाली. अशा प्रकारे सध्या भारतीय संविधानात १८ प्रादेशिक भाषांची नोंद करण्यात आली आहे. भारतातील ९९% लोक या प्रादेशिक भाषा बोलतात व त्याद्वारेच व्यवहारही करतात.

भारतामध्ये हिंदुस्थानी भाषा व उर्दू भाषा बोलणारे ४६ लोक असल्याने भारतीय घटनाकारांनी हिंदी भाषेला राज्य भाषेचा दर्जा देण्याचे ठरवले. बिगर हिंदी भाषिक राज्यांनी त्यास विरोध केला. यामध्ये प्रामुख्याने दक्षिण भारतातील राज्ये व उत्तर पूर्वकडील काही राज्यांचा समावेश होता. याबाबत बी.जी. खेर यांच्या अध्यक्षतेखाली एका भाषिक कमिशनची नेमणूक १९५५ साली करण्यात आली. या कमिशनने त्यांचा अहवाल १९५६ मध्ये सरकारला दिला. संसदेने १९५७ मध्ये या अहवालावर चर्चा करण्यासाठी संसदेच्या दोन्ही सभागृहाचे अधिवेशन बोलविले व त्यामध्ये पुढील तरतूद करण्यात आली.

भाषिक कमिशनच्या पहिला अहवाल १९५८ मध्ये प्रकाशित करण्यात आला. या अहवालावर दक्षिणेतील राज्यांनी मोठ्या प्रमाणावर टीका केली आणि हिंदी भाषेच्या वापरास नकार दिला. त्यामुळे १९५९ मध्ये त्यावेळचे पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरुंनी लोकसभेत जाहीर केले की, अहिंदी भाषिक राज्यांना हिंदी बोलणे व व्यवहारात तिचा उपयोग करण्याचे बंधन त्यांच्या संमतीशिवाय लादले जाणार नाही. यासाठी अनिश्चित कालावधी देण्यात आला. १९६३ मध्ये अधिकृत भाषा ठराव संमत करण्यात आला. यामध्ये इंग्लिश बरोबरच हिंदीलाही राष्ट्रभाषेचा दर्जा देण्याचे ठरले आणि १९६५ मध्ये हिंदी ही भारताची राष्ट्रभाषा ठरली. १९६७ मध्ये हिंदी राष्ट्रभाषे विरोधात दक्षिणेतील राज्यांनी व पश्चिम बंगालने दंगली सुरु केल्या. यामध्ये तामिळनाडू राज्य वेगळे करण्याचे संकेत त्यांनी दिले. त्यामुळे १९६८ मध्ये भाषिक कायद्यात सुधारणा करण्याचे संसदेत ठरवले आणि इंग्रजीला हिंदी भाषेचाच दर्जा कायम ठेवण्याचे मान्य करण्यात आले. यावर उत्तर भारतीयांनी तीव्र प्रतिक्रिया व्यक्त केल्या म्हणून परत एकदा हिंदीलाच राष्ट्रभाषेचा दर्जा देण्यात आला. हिंदी - इंग्रजी भाषेवरून दक्षिण व उत्तर भारत असे दंगे चालू असतानाच गोवा राज्याने कोकणी विरुद्ध मराठी असा संघर्ष सुरु केला. हिंदी - इंग्रजी वादाची सुरुवात घटना परिषदेत झाली. राज्यघटनेच्या मसुद्यात हिंदीचा राष्ट्रभाषा व प्रांताचा कारभार स्थानिक भाषेत करावा असे नमूद करण्यात आलेच नव्हते. थरीही बहुसंख्य असणाऱ्या हिंदी भाषिक लोकांनी हिंदीस राष्ट्रभाषेचा दर्जा द्यावा आणि संघ सरकारचा राज्यकारभार इंग्रजी भाषेऐवजी देवनागरी लिपीत म्हणजेच हिंदीत करावा यासाठी आग्रह धरला. हिंदीवाल्यांचे प्रवक्ते सेठ गोविंददास आणि स्व. पुरुषोत्तम टंडन यांच्या या मागणीचे दक्षिणेतील लोक चिंतीत झाले. त्यांच्या मते हा हिंदी साम्राज्यवाद (Hindi Imperialism) होता आणि त्यामुळे अहिंदी भाषिक राज्यांचे हितसंबंध धोक्यात येतील. म्हणून इंग्रजीच्या प्रेमानुळे नव्हे तर हिंदी भाषिकांना रोखण्यासाठी त्यांनी इंग्रजी भाषेचे समर्थन केले.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - भाषावाद सविस्तर स्पष्ट करा.

५.७ भाषिक संघर्ष (LINGUISTIC CONFLICTS)

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर लगेच भाषिक संघर्षाला सुरुवात झाली. त्यापैकी काही संघर्षांत झालेले आहेत. परंतु अनेक संघर्षांवर अजून तोडगा निघालेला नाही. काही महत्त्वाचे भाषिक संघर्ष पुढील प्रमाणे आहेत.

(१) तामिळनाडूतील हिंदीच्या विरोधातील चळवळ (The Anti- Hindiagitations of Tamil Nadu)

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्यानंतर ही तामिळनाडूमध्ये (पूर्वीचे मद्रास राज्य) झालेल्या चळवळीची मालिकाच आहे. चळवळीमध्ये अनेक प्रकारचे हल्ले, विद्यार्थ्यांच्या चळवळी, राजकीय चळवळी इत्यादीचा समावेश आहे.

(२) १९५० मधील इंग्रजीविरोधी जमावाने केलेला गोंधळ (The Anti-English Riots in the 1950s)

१९५० मध्ये उत्तरप्रदेश, बिहार, मध्यप्रदेश, राज्यस्थान या उत्तरेकडील राज्यांनी इंग्रजी या भाषेच्या विरोधात उठाव केला. यामध्ये विशेषतः विद्यार्थी होते. त्यांनी नियमांचे उल्लंघन करून चळवळीत अनेक अहिंसक घटना घडवून आणल्या आणि खूप मोठ्या प्रमाणावर सरकारी संपत्तीचे नुकसान केले.

(३) महारष्ट्रीयन लोकांचे हितसंबंध सांभाळण्यासाठी आणि मराठीचे संरक्षण करण्यासाठी संघर्ष (The struggle for protecting Marathi and Maharashtra interests)

मराठी भाषा आणि मराठी लोकांचे समर्थन पूर्वीपासून शिवसेना आणि सद्यपरस्थितीमध्ये महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना करित आहेत यासाठी चळवळी होत आहेत.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - भाषिक संघर्ष उदाहरणासह स्पष्ट करा.

५.८ भाषिक संघर्ष सोडवण्याचे उपाय (MEASURES TO RESOLVELINGUISTIC CONFLICTS)

हिंदी आणि इंग्रजी भाषेतील संघर्ष दूर करण्यासाठी १९६८ साली भाषिक कायद्यातसुधारणा (दुरस्ती) करण्यात आली. त्यातील तरतूदी पुढील प्रमाणे आहेत.

- इंग्रजी भाषेला हिंदी भाषेबरोबरच राज्यांच्या कार्यालयीन भाषेचा व संसदीय भाषेचा दर्जाअसेल. थोडक्यात भाषेला समान दर्जा असेल.
- हिंदी आणि स्थानिक प्रादेशिक भाषेला इंग्रजी भाषेचा पर्याय देण्यात आला.
- केंद्र आणि राज्य यांच्यातील संपर्काची भाषा म्हणून इंग्रजीला प्राधान्य देण्यात येईल. परंतुकोणतीही दोन राज्ये हिंदूतून व्यवहार करू शकतात किंवा हिंदीचे रुपांतर इंग्रजीमध्ये करूनसंपर्क करू शकतात. भाषावादाची समस्या लक्षात घेऊन भारतीय घटनेने हिंदीलाच संरक्षण देता प्रत्येक राज्याला त्यांच्या स्थानिक भाषेतून व्यवहार करण्याची परवानगी दिली आहे.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - भाषिक संघर्ष सोडवण्याचे उपाय सांगा.

५.९ प्रदेशवाद आणि भाषिक भिन्नतेचे परिणाम (EFFECTS OF REGIONALISM AND LINGUISTIC DIFFERENCES)

प्रदेशवाद आणि भाषिक समस्या संघर्ष निर्माण करण्याच्या शक्ती असल्याने ते देशाच्या एकतेला हानिकारक आहेत. त्यांच्या परिणामाचे वर्णन खालील प्रमाणे करता येते.

(१) प्रादेशिक पक्षांतील वाढ -

प्रदेशवाद आणि भाषिक भिन्नतेमुळे अकाई दल, शिवसेना, तेलगु देशम अगदी अलिकडील महाराष्ट्र नव निर्माण सेना इत्यादी अनेक प्रादेशिक पक्ष राज्यांमध्ये निर्माण झाले. हे प्रादेशिक पक्ष फक्त राज्यातीलच राजकीय सत्ता हस्तगत करत नसून राष्ट्रीय राजकीयसत्तेमध्येही त्यांचा महत्त्वाचा भाग असतो. याला महत्त्वाचे कारण म्हणजे काँग्रेस पक्षाचे अधःपतन आणि याला योग्य पर्याय म्हणून पक्षाची उभारणी करण्यामध्ये भारतीय जनता पार्टी (BJP) चे अपयश होय. आज दोन्हीही पक्षाला लोक सभेत सत्ता मिळवण्यासाठी प्रादेशिक पक्षांची मदत घ्यावी लागते.

(२) प्रादेशिक नेत्यांमधील वाढ -

कित्येक नेत्यांना प्रसिध्दी प्रादेशिक वाढ आणि विकास यामुळे मिळते. उदा. एन्. टी. रामराव, अण्णा दुराई, एम्. करुणानिधी, बाळ ठाकरे, ममता बॅनर्जी, जयललिता, इत्यादी अनेक प्रादेशिक नेत्यांच्या संख्येमध्ये वाढ होत आहे. प्रादेशिक नेत्यांपैकी बऱ्याच जणांचा राष्ट्रीय राजकारणांमध्ये सुध्दा महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

(३) स्वतंत्र राज्यकारभाराची (स्वायत्ततेची) मागणी -

ज्या समाजाकडे विकासाच्या दृष्टीकोनांतून दुर्लक्ष झालेले आहे. असा समाज स्वतंत्र्यराज्याची मागणी करून स्वतंत्र राज्यकारभार करण्याची इच्छा करतो. ही मागणी प्रदेशवादमुळे केली जाते.

(४) बाहेरील व्यक्ती विरुद्ध मोहीम -

कित्येक प्रादेशिक नेते बाहेरील व्यक्ती विरोधात बोलू लागतात की स्थानिक लोकांच्या उदरनिर्वाहाची साधने बाहेरील लोक बळकवतात. शिवसेनेचे अध्यक्ष बाळ ठाकरे यांनी दक्षिणभारतीयां विरुद्ध मोहीम सुरु केली. तसेच त्यांचे पुतणे महाराष्ट्र नवनिर्माण सेनेचे अध्यक्ष राजठाकरे यांनीही उत्तरप्रदेश व बिहार मधून विशेषतः मुंबईमध्ये येणाऱ्या लोकांच्या विरोधात मोहीम सुरु केली आहे.

(५) राज्य व केंद्रीय राजकारणामध्ये युती -

प्रादेशिक पक्ष आणि प्रादेशिक नेते हे राजकीय दृष्ट्या बलवान व शक्तीशाली बनत आहेत. म्हणून सध्या बऱ्याच राज्यांमध्ये आणि केंद्रीय सत्तेमध्येही कोणत्याही एका पक्षाची सत्तायेऊ शकत नाही. सत्तेवर येण्यासाठी पक्षाला प्रादेशिक पक्षांशी युती करावी लागते. त्यामुळे प्रादेशिक पक्षांचे महत्त्व वाढत आहे.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न - प्रदेशवाद आणि भाषिक भिन्नतेचे परिणाम सविस्तर स्पष्ट करा.

५.१० सारांश

आपल्या देशाच्या एकात्मतेला प्रदेशवाद आणि भाषिक भिन्नतेमुळे धोका निर्माण झालेला आहे. प्रदेशवाद म्हणजे प्रांतवाद होय. भाषा आणि संस्कृती माथी मारण्याच्या विरुद्ध प्रतिक्रिया, सरकारचे विशिष्ट प्रदेशांकडे दुर्लक्ष, उपसंस्कृती जतन करण्याची इच्छा, प्रादेशिक पक्षाची इच्छा, स्वतःच्या गटाचे अस्तित्व टिकवणे, मागासलेल्या प्रदेशांतील वाढती जाणीव इत्यादी घटकांमुळे प्रदेशवाद वाढतो. प्रदेशवादामुळे भारतीय संघातून बाहेर पडण्याची मागणी, वेगळ्या राज्याची मागणी, आंतरराज्य सीमावाद, आंतरराज्य पाणीवाद इत्यादी संघर्ष उभे राहतात.

महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे बऱ्याच प्रमाणात प्रदेशवाद आणि भाषिक संघर्ष हातात हात घालून चालतात. प्रादेशिक पक्षांतील वाढ, प्रादेशिक नेत्यांमधील वाढ, स्वायत्ततेची मागणी, बाहेरील व्यक्ती विरुद्ध मोहीम, राज्य व केंद्रीय राजकारणांमध्ये प्रादेशिक पक्षांशी युती, इत्यादी प्रदेशवाद व भाषिक भिन्नतेचे परिणाम आहेत.

५.११ विद्यापीठ स्तरीय प्रश्न

- (१) प्रदेशवादाला अर्थ आणि विकास सविस्तर स्पष्ट करून प्रदेशवाद व भाषिक संघर्षाची कारणे सविस्तर सांगा.
- (२) निरनिराळे प्रदेशवाद किंवा प्रादेशिक संघर्ष सविस्तर सांगून ते कमी करण्याचे उपायसांगा.
- (३) भाषावाद सविस्तर स्पष्ट करून भाषिक संघर्ष उदाहरणासह स्पष्ट करा व तेमिटवण्याचे उपाय सांगा.
- (४) प्रदेशवाद आणि भाषिक भिन्नतेचे परिणाम सविस्तर स्पष्ट करा.
- (५) टिपा लिहा.
 - १) भाषावाद २) प्रदेशवाद / प्रांतीयवाद ३) भाषिक संघर्ष

